

Бс II 358

ШКОЛСКА ПЕДАГОГІА,

или

МЕТОДИЧЕСКО РУКОВОДСТВО

за

учителите и управителите на

НАРОДНИТЕ ШКОЛИ.

отъ

Г. А. КОВАЧОВА.

Часть първа.

ОБЩАМЕТОДИКА.

Издава

книжарницата Д. В. Манчевъ

въ

ПЛОВДИВЪ, СВЪЩОВЪ, СОЛУНЪ.

1878.

УН. БИБЛИОТЕКА

г Инв. № 113
..... 1939

ШКОЛСКА ПЕДАГОГІА,

или

МЕТОДИЧЕСКО РУКОВОДСТВО

за

учителите и управителите на

НАРОДНИТЕ ШКОЛИ.

отъ

І. А. КОВАЧОВА.

Часть първа.

ОБЩА МЕТОДИКА.

Издава

книжарницата Д. В. Манчевъ

въ

ПЛОВДИВЪ, СВЪЩОВЪ, СОЛУНЪ.

1873.

358.

~~Бс. 862~~

Въ Виѣнѣ у Книгопечати. Л. Сомеръ и С-іе.

ЗА СПОМЕНЪ

На блаженопочиналіжтъ В. АПРИЛОВЪ, неза-
бравеніжтъ Патронъ на Габровските школи, — като
отхраненикъ на оставената отъ него сума,

посвещава тоя свой първъ трудець

І. А. КОВАЧОВЪ.

ПРЕДГОВОРЪ.

Откако се фактически доказа голямото значение на народните школи въ работата на народното развитие и усовършенствование, въ подоброуваните европейски държави, а най-више въ Немско, за нищо друго не се размишлява и не се праватъ усилия толку, колку за това, како да се умножатъ и подобре наредатъ тѣ учебни заведения, въ които се изключително народътъ приготвява за общественіятъ животъ. Днеска тамо преко градища и села въ найдълбоките пластове на обществото, въ найотдалечените колиби прониква началото на човешкото образование, проникватъ правила и нагледности, побуждения и усящаня, които туратъ основание за човешкото достоинство и слобода. Народътъ нито наймалку не жале жертвите за духовното си подобряване, а учителите и пастирите се надварятъ по-

между си, кой како повече да се препоръче предъ него съ добрата си работа. Пастирите назидаватъ, утишаватъ, измамватъ свещени сжлзи и извикватъ намереня отъ найдобъръ видъ; а учителите обучаватъ на читане, смятане и мислене, — неща, които за катадневната практика во всяки случай сж твърде голяма печалба, а за бждщще превозходенъ советникъ и пжтеводитель.

Не мож' да се рече, чи нашѣтъ народъ е билъ до сега скуденъ отъ такви работници, а още помалку отъ такви заведения: всяка паланка и почти всяко поголемко село не е безъ свое взаимно школо; а всите почти поголеми градища, покрай едно или повече взаимни школи, иматъ и по едно главно. Само що е: тѣ важни за народѣтъ ни учебни заведения, както и плодородната ни земля, благодарейки на неразумната система на обработването, не сж могле да принесатъ онѣя плодове, които би трябвало да принесатъ. Ние разумяваме тука неопределеността, бъркотіата и немарливостта, които составляватъ отличителни черти на речените заведения. Отдавна сж изнеле народните ни газети на видело нехвелитото состояние на народната ни просвета, а отдавна се усяща отъ всяки почти поразбуденъ бжлгаринъ нестжрпимата нужда, да се поправатъ

както трябва народните ни светилища и да се туре въ поясень видъ нихната задача. Бидейки воодушевени и ние отъ това общо усящане, осмелихме се да излеземе днесъ предъ народѣтъ си съ това сочинение, което има за целъ, да *представе единъ пѣтъ, по който би могло да се дойде до по́добра нарядба на народните ни школи.*

При составленіето му имахме подъ рѣката си трудовете на по́прочуените немски и френски педагози и други учени мѣжю, а найвише трудовете на Куртмана, Дистервега, Фирхова, Бокка, Брауна, Фаррентраппа, Дулвона и др. Като поотбрахме отъ нихъ онова, което е найсѣщественно и което въ тригодишната ни практика на учителското поле се показва найразумно и найпрактично, порадохме да го соединеме во едно цяло и да го изложеме възможно по́пѣлно, по́ясно и по́близу до нашиѣтъ народенъ животъ. При всичко това ние несмееме да броеме трудѣтъ си за пѣленъ и непогрешенъ, както и совсема не мислеме, чи въ него има някои нови и самостояни идеи за школската отхрана. Ако мисле това читателѣтъ, со време нека хвѣрле тая книга изъ рѣцете си. Защото тѣ всички качества могле би да се очакватъ отъ едно такво сочинение само тогай, когато у насъ, както въ Немско, народо-школската работа би получила еднообразенъ характеръ

и всите наши учители и учени мъже чрезъ
взаимно издирване и изпитване на сегашното
би дошли до целесообразно преобразование
на бъдъщето, което нящо отъ все сърдце
желаемъ.

Щипъ,

На Св. Кир. и Методіа 1872. г.

I. А. К.

ШКОЛСКА ПЕДАГОГІА.

У В О Д Ъ.

Колку и да сѣ необходими условіа за обученіето, знаніето на обучителната матеріа и владаніето на языкѣтъ, все пакъ они неправатъ учительѣтъ напълно способенъ. Потрябенъ е тука още трети елементъ *Метода*. Она е начинѣтъ, *како да се наряджа и сообщава матеріата, за да се улове отъ учениците найздраво*. След., методата е въ себе си нящо наміслено, начертано. Она у никого не е природна, но се основава на направени въ различни времена и отъ различни лица наблюдения и опити. Сега ако би поискалъ някой да обучава споредъ свое разсѣждане, безъ да се ползува отъ чужди опити, то би онъ въ наймалку случаи разтурилъ многу време, за да дойде со опитъ до потрѣбното постѣпване. А мнозина учители не мож' ни да дойдатъ со свой опитъ до разумна и напредна метода, защото пустото имъ самолюбіе, не ги оставя да се разпростатъ со избраното, но не претресаното имъ постѣпване. Найстина, срящатъ се някои стари учители, които, и непознати бидейки съ теоріата на методите, многу подобре обучаватъ отъ оніа, които всите нейни правила и пред-

писаня знаятъ потънко; обаче това показва, чи знаніето на методата не е доста, но главна работа е методическото работеніе, т. е. работеніето споредъ изпитани закони и правила. И така за да бѣде свършено способенъ къмъ обучаваніето, учительжтъ трябва добре да знае не само това, на което ина да обучава учениците си, но и това, како да ги обучава и при какви условіа, т. е. трябва да знае средствата и правилата на обученіето. Науката, която разправя за тѣа всички неща, нѣе наричае *школска педагогіа*. Она се деле на три части:

1. *Обща методика*, която разяснява всите методически правила, които се употребляватъ вообще при обученіето, както и всите условіа, които най-добре мож' да спомогнатъ на изпѣлненіето имъ;

2. *Частна методика*, която представя, кои обучителни предмети влизатъ въ границите на народното школо и кой е нѣхнѣжтъ учебенъ ходъ отъ найдолнѣжтъ классъ до найгорнѣжтъ. Тука ще се каже нѣщо за женските школи и *неделните*, които се броятъ като продълженя на народното школо;

3. Найпосле, *Учебенъ планъ*, който показва, какъвъ обучетеленъ предметъ въ кой классъ и въ кое време се обработва, и кои сѣ потребните учебни пособия както за учениците, така и за учителите отъ всяки классъ.

Обща Методика.

I.

**ЦЕЛТА НА НАРОДОШКОЛСКОТО ОБУЧЕНИЕ СЪ
ПРОЗОРЛИВОСТТА И УПРАЖНЕНИЕТО, И ЧРЕЗЪ
НИХЪ ОТХРАНАТА.**

I. Какъ се добива прозорливостта чрезъ предметното обучение.

1. Народното школо*) има да приготвява за практическіѣтъ животъ въ църквата, фамиліата, призваніето, обществото и държавата. Зарадъ това и обученіето въ него ще се дава во едностайно отношение къмъ тоя животъ.

Педагогіата иска, да не се натрупва учебната матерія въ щета на прозорливостта. Като чи упрѣтивно на това разумно педагогическо исканіе, у насъ се мисле, ужъ вѣршило повече нящо и било найдобро

*) Народни школи се наричатъ тѣа учебни заведения, които сѣ назначени изключително за народѣтъ. За такви заведения сѣ служиле до сега у насъ *взаимните и главните* школи наедно съ *приготовителните*, въ които курсѣтъ на науките се е свѣршвалъ на неопределено време, или въ не помалку отъ 10 год. Тѣа всички заведения нѣ соединяваме во едно *органическо цѣло*, подъ име „народно школо;“ оно ще се състоє отъ *три* класса: *доленъ, среденъ и горенъ*, а во всяки классъ ще има по *две* отделенія, въ които детето ще се баве по *една* година. Това организиране на народните ни заведения, надяваме се, ще донесе тая полза, дето *пѣсилничките деца*, свѣршвайки ученіето на 14-та год., а *пѣслабичките* на 15-та—16-та год., не ще да оставѣтъ сиромашките си бащи, да се задоволяватъ со *взаимното школо*, както е бивало до сега, и след. да лишаватъ децата си отъ *потрѣбната практика* за *общественіѣтъ животъ*.

това школо, въ което многу и широки науки, а най-више природни се даватъ на децата. А никой не ще да виде, чи тая грамада отъ науки е повечето безъ практическа цѣна, не отговаря на потребностите, на-поле се разумява и мѣчно се удѣржава въ паметта, така-щото за кѣсо време совсема изчезва, безъ да денесе някоя реална печалба. Не е никако неуважение кѣмъ природните науки, както някои обичатъ да си мислятъ, ако сѣ они негде ограничени споредъ потребността и турени въ тясно отношение кѣмъ животѣтъ. Ако е на всякѣде разумна умереността, то е още по-разумно и советвателно ограничението въ школските предмети; защото само чрезъ него може изучаемата матерія да се прозре, т. е. ясно освое и проникне.

2. Не стое добре и *религиозното обучение*. Тука не е целта, да се освоятъ догматическите образци и да се знае само учебното содѣржане, но да се добіе прозорливостъ, която е за христіанинѣтъ необходима, като насѣщніѣтъ хлѣбъ, за временіѣтъ и вечніѣтъ животъ. Трябва да се праве специфична разлика помежду богословското и това знание, което употребява христіанскіѣтъ народъ. Пѣрвото е заковано въ сухи и голи догматически определения, които нищо не говорятъ на сѣрдцето и волята; а последното е заобиколено со живи представления и картини, които неволно привличатъ и умѣтъ, и сѣрдцето на простата и невинна христіанска душа. Обаче нашите школски катихизиси, со своите догматически форми и обяснения, не мож' да дадатъ и последното, но само съ помощта на библейската исторія, която се днеска брое за едничка областъ, на която може народното школо най-више да зида и развива христіанскіѣтъ

животъ на преврѣчените му младежи. Нека се разбереме съ примеръ! Въ катихизисѣтъ при петата заповѣдъ нѣ срящаме питаніе: „каквы особны длѣжности ни налага пятата заповѣдъ въ отношеніе къмъ родителите, подъ общо наименованіе да ги *почитамы*?“ На това питаніе се отговаря така: 1. да се *обходимъ* къмъ тѣхъ съ почитъ; 2., да имъ се *покоряваме*; 3., да ги *хранимъ* и покоимъ, когато сѣ болни или остарѣють; 4., слѣдъ смъртътъ имъ, както и при живота имъ, да се молимъ за *спасеніе* на душицы имъ, и вѣрно да изпълняваме тѣхныты *завѣщанія*, които не сѣ противны на закона Божій и гражданскый.“ Да оставеме накрай, чи тоя отговоръ, който служи за объясненіе на зададеното питаніе, можъ да се освое отъ детето само чрезъ безсмислено наустъ ученіе. Нека предположеме, чи учительтъ объясни както трябва думите: *обходимъ съ почитъ, покоряваме, хранимъ* и пр. Що узна детето сега отъ учителевите объясненія, изказани въ няколко предложена? Оно узна сега толку, колкуто и понапредъ знаеше. Напротивъ, колку ясно ще узнае детето, що трябва да праве въ частни случаи, така-щото, безъ всякакви отвлечени основанія, да усяща въ себе си, чи е длѣжно и това да праве, когато учительтъ наедно съ него влезе во исторіата на Рутъ и Іосифа, и му подсете за тая или оная черта, която би се срещнала въ животътъ му! И така прозорливостта се състое въ това: 1., да се *назърне въ работата*, за която се разказва, т. е. да се развѣе она предъ умствените очи на детето така, што то оно да може всяки нейни мигъ да улове, и да вѣрватъ мислите така една подиръ друга, што то оно да може свѣрзката имъ да улове и да ги отдаде назадъ като нящо самостоятелно

разбрано и освоено; 2. да се донесе она близу до умственіѣтъ му хоризонтъ, защото мож' да се на-
зърне само въ това, което е близу до насъ. Всяка
прозорливостъ не е никако голо понятие за работата,
но живо и убедително сознание на нашите длѣжности,
усящаня и постѣпки.

Тука мож' да се рече, чи обучението показва
работеніе, поведеніе, а прозорливостта убеждава,
склонява къмъ това. Прозорливостъ се добива само
тогай, когато представеното содържаніе се тура въ
согласіе со собственіѣтъ опитъ. Ако учениците на
пр. умеятъ да дадатъ понятие за покаяніето, то още
не излиза отъ тука, чи они иматъ прозорливостъ за
него, макаръ и да знаятъ сигурно всяка негова частъ.
До нея они ще дойдатъ само тогай, когато имъ се
представе притчата за Блудніѣтъ синъ нагледно така,
щото они изведнѣшъ да сѣ готови да питатъ ду-
шата си, да ли е направила она такво нѣщо, за което
трябва да се покаятъ както блудніѣтъ синъ.

Определенята иматъ цѣна само тогай, когато
содържаніето имъ е ненагледно и мислите имъ сѣ
едноставно израженіе на добіената прозорливостъ.
Обаче това е измама, ужъ ученикѣтъ разумява ра-
ботата, когато ѣ знае определеніето. Пѣприродно е
това, да се накаратъ учениците сами да извлекатъ
результатѣтъ отъ дадените имъ нагледности; но тѣа
извлечения и кѣси обясненя не сѣ отвлечени опреде-
леня, които често сѣ редѣтъ на изложеніето пречатъ
на прозорливостта, но резултати, които, колку и
да сѣ кѣсички, пакъ иматъ нагледно содържаніе,
понеже сѣ самостоятелно произведеніе на ученикѣтъ.
Показва ли онъ на пр. при обясненіето на *заповѣдите*
определено, що иска Богъ отъ него во всяки отдѣ-

ленъ членъ, доказва ли, чи онъ и съ поведението си отъ все сѣрдце се подчинява на тѣа заповеди, тогай онъ има таква прозорливостъ, каквато е потрѣбна за христіанинѣтъ. Още, обяснава ли онъ *Символѣтъ* така, щото всяки да се убеде, чи това, което онъ говори, не е наустъ научено, но е чисто изражение на сѣрдечното му настроение къмъ изповядане, тогай неговото обяснение е чисто злато срещу триците на научените определения. Найпосле, стигналъ ли е онъ до тамо, щото да молитвослове всяко прошение на *Отче нашъ* споредъ дадените обяснения, тогай онъ има несравнено по̀длѣбока прозорливостъ за Господовата молитва, отколкуто кога я обяснява потѣжно и смислено, та не я употребява радливо.

3. Отъ тая точка, чи прозорливостта е целъ на обучението, иска да се нормиратъ обяснението и обработването на всите матеріи, що сѣ за читане и учение.

Всяка прозорливостъ е цялостна, а бива таква само тогай, когато обяснението е цялостно и има центърѣтъ си во ядката на со̀държаніето. Зарадъ това необходимо е сосредоточване, когато се обработватъ религіозни и предмето-языкознателни матеріи. Оно се состое въ това, да воде всячко само къмъ прозорливостта. За тая целъ трябва всите обяснения да стоятъ по отношение къмъ цялото така, щото онова безъ нихъ да не можъ да се разумее, след. трябва да се изхвърля отъ частното всячко, което, завлича настрана, а остатното да се наниже като членъ въ свѣрзката, и съ тоя начинъ со̀държаніето да се представе во вѣтрешното си единство. Можъ да се случи, щото някой ученикъ да знае твѣрде многу да говори вѣрху някоя статія за читане, някое стихо-

творение, или някое зачало отъ Н. З., и пакъ да няма никаква прозорливостъ, понеже при обяснението се е говорило само за частното, може би твърде увлекателно и красно, обаче безъ всякакво намерение, да се овлада цялото. И така работата е въ това, да има учителъхъ всякогашъ предъ очи онова, отъ което зависи смисълхъ, и да си излиза овай природно и да се изговара найпросто. Всичко трябва онъ да обяснява така, както иска разумяването на цялото; зарадъ това онъ трябва да се пропружва повечко при тѣ места и части, отъ които зависи остатното, и да върве поенергически.

Още, обяснението не бива да се повтаря въ неизмененъ видъ, защото иначе оно прилича на мъртвородено дете. За да не падне въ тая погрешка, учителъхъ трябва да обича званieto си отъ все сърдце, да праве въ школото и вѣнъ отъ него опити и наблюдения, които ще му представатъ многу неща въ поясна светлостъ, и да добива нови нагледности за своята работа. (Потрябните упътвания за това сѣ изказани подоле въ статіата за *учяните собраня*). Ако онъ сега се отново повърне къмъ някоя статія, която е понапредъ обяснавалъ на учениците си и надъ която е след. вече размишлявалъ съ любовъ, то безъ друго ще му изникнатъ нови страни, а познатото вече ще му се яве иначе, поясено, понагледно. Тука се онъ научва да развие някое изражение или някой предметъ, а тамо става му поясенъ смисълхъ на някой стихъ или на някоя строфа; тука му дохожда во умхъ някоя сродна мисълъ или някое место, което е разгледвалъ, а тамо отива подалбоко въ разумяването на цялото. Новите страни, които е онъ добилъ за съдържањето, ще му дадатъ и новъ

потикъ, за да направи прозорливостта на учениците си по́пресна и по́жива. Даже и да му се случи во една и същата статія, онъ няма да направи това по единъ и същиятъ начинъ, ако само вътрешно участвува въ предметътъ. Кога ще постѣпва така учительтъ, многу неща тогай ще станатъ на учениците по́ясни и ще се приематъ отъ нихъ съ по́голема топлина. И така, *всяко обработване, съ което иска учительтъ да произведе прозорливостъ у учениците си, трябва да е пресно и непосредствено произведение на оная прозорливостъ, съ която е онъ въ самата лекція уловилъ содържанieto.* Прозорливостта мож' да се познае по това, дето си крое изразеня споредъ индивидуалното разумяване. Така бидейки, трябва да се дава на учениците време и слобода, когато изказватъ смисѣлътъ и содържанieto на нящо. Само ще се гледа тука, да нареджатъ они мислите си строго и точно, и колку се по́вече на това стое, толку по́лесно се научватъ они да даватъ на слободното си изказване потрябната краткостъ и неразкъсаностъ. А когато се учениците изказватъ по́кратко и по́неразкъсано, тогай още по́длѣбоко ще вникнатъ они въ содържанieto и по́скору ще подчинатъ на него умътъ, сѣрдцето и волята си; тогай и целта на обученieto е напълно достигната.

2. *Како се добива прозорливостта чрезъ упражнението.*

1. Получилъ ли е ученикътъ пълна прозорливостъ на това, що се е обработвало, и има ли негде нящо неразумено, мож' да познае учительтъ тогай, когато оная не дава само кѣси отговори на зададе-

ните питаня, както е бивало до сега на всякаде, но
 совсема самостоятелно *соединява частите во едно цяло*.
 Само съ такъв начинъ се добива прозорливостта и
 се овладява предмета.

2. Щомъ се получи една прозорливостъ, трябва
 да се употребява за *обяснение на друго място*. Така
 разумяването на притчата за милосърдніѣтъ Самаря-
 нинъ мож' да се употребе за обяснение на шестата
 заповедъ, някое стихотворение за друго, едно геогра-
 фическо нѣщо за друго, природознанието за геогра-
 фіата, и наопаки; само съ тоя начинъ се утвърждава
 изученото и ученикѣтъ мож' да разширява прозорли-
 востта си.

3. *Предметното, т. е. религиозното и свето-
 знателното обучение ще се свързва съ предметите
 на упражнението: читането, пишенето, сочинява-
 нето, разказването, пеенето и шаренето (рису-
 ването)*.

Силата на учениците се раздвая, цялостното
 освоение на матеріата и след. сигурността на знанието
 се спира, ако се они учатъ да читатъ други, а не
 тѣа матеріи, които составятъ основанието на предмет-
 ното обучение; или ако за преписване имъ се дава
 матеріа, която леже вѣнъ отъ обработваното обу-
 чение; или ако они не се служатъ во ортографичес-
 ките и диктовните си упражнения съ тѣа статіи, които
 трябва да се туратъ негде въ работа; или найпосле
 ако не имъ се задаватъ за сочиняване таки пред-
 мети и задачи, за които се е говорило въ лекціите
 на предметното и языкознателното обучение. Малжкъ,
 да не речеме никакъвъ, напреджкъ ще направатъ
 учениците, ако не имъ даде учителѣтъ да повто-
 ратъ и утвърдятъ съ читане, преписване и пишене

отъ умъ онова, което имъ е понапредъ обработвалъ, или ако имъ назначава и приготвява за сочиняване отдялна матерія, наместо да имъ избира онова, което има нужда още отъ писмено обработване. Но да не излезе работата му така, учительѣтъ не трябва да обучава въ нищо, което няма отпосле да се употребе за упражненіе и самостоятелно изложение.

4. Упражненіето не бива да става безсмислено, машинално и така, щото да праве додева и на учительѣтъ и на учениците. Това, което учениците наустъ учатъ и въ което се упражняватъ да разказватъ и отдаватъ назадъ, трябва да има цѣна и след. да имъ е интересно. Кога сега се употребе за тая цѣль някой текстъ, някоя църковна песна, някой членъ отъ катихизисѣтъ, някое стихотвореніе, някоя библейска повестъ, някоя приказка отъ отечествената исторія, някое описание отъ природната исторія, ще има тая цѣль, да се направи на учениците съдържаніето попросту и поживо, и да се подобро разбере и освое отъ нихъ. Зарадъ това иска се отъ сраната на ученикѣтъ, да отдава всичко побудително. Но, разбирава се, учительѣтъ не можъ да спава тука; отъ мярата на умствената еластичностъ, съ която онъ добива работността на учениците си, зависи съществено силата и впечатленіето, съ които они ще говорятъ и разказватъ.

5. Само *това* приказване е добро, което *изъ живота наглядностъ произвежда съдържаніето*, и то така силно и здраво, щото и редѣтъ на изложението му не останалъ занемаренъ. Живото влизане на ученикѣтъ въ предметѣтъ и вътрешното му участіе въ него се познава по това, когато онъ заедно со съдържаніето неискайки освоилъ и редѣтъ на

изложението, въ което му е дадено. Това непоказва неслободностъ или недостатъкъ въ самостоятелно про-
никване, но напротивъ свидетелствува за истинско
вътрешно освоение, при което нагледното разумява-
ние причинява пакъ такво също нагледно отдаване.
Но изучава ли се някоя повестъ, за която отнапредъ
не е билъ разбуденъ никакъвъ интересъ, тогай, и
само тогай е това за учениците и учителѣтъ кисела
и въ същото време безполезна работа. Напротивъ,
ако охотата и веселото разположение на учителѣтъ
къмъ предметѣтъ стоплява и учениците, и ги увелича
въ него, тогай овѣ сами разказватъ вѣрно и точно,
и пакъ самостоятелно. И така, ако желае учителѣтъ
да го слушатъ учениците со удоволствие и охота,
*трябва да се науче онъ да имъ приказва съ любовъ
и вътрешно участие въ предметѣтъ.* На кого се
хареса някоя повестъ, било библейска, или друга
някоя, онъ иска и може да я отдаде назадъ, както я
пріелъ; защото формата е со съдържанieto едно. Не
е мѣчно да повярва въ тая педагогическа истина
онай, на когото се е случило да виде, колку вѣрно и
увлекателно приказватъ децата по между си приказки
или други неща, за които сѣ веднѣжшъ слушале отъ
родителите си или отъ другото някого. Пóдраго след-
трябва да е на учителѣтъ, когато ученикѣтъ му се
боре овде-онде со израженията си, но има жива на-
гледностъ за предметѣтъ, отколкото когато онъ раз-
казва гладко, но безъ вътрешно участие. Все пакъ
отдаването, като зрялъ плодъ на искреността и пре-
даността въ предметѣтъ, се усовѣршенствува, ко-
гато се разказва самостоятелно, обаче и точно. Како въ
говорното изражаване, така и въ разказването опит-
ността расте заедно съ разумяването.

3. *Какъ трябва да се действува върху отхраната чрезъ прозорливостта и упражнението.*

а. Чрезъ прозорливостта.

1. Ние сме насадени во известенъ кръгъ на животътъ; въ него сме ние членове, и индивидуалніятъ животъ, що е въ него, действува и върху нашата индивидуалностъ. Школото няма подъ своя властъ животътъ въ църквата, фамиліата, обществото и държавата; но има задача, да разбудва прозорливостъ и пълно съ любовъ разумяване на животътъ въ тѣа кръгове. Оно ще има след. предъ очи само това, що е необходимо за детето, като за членъ въ речените кръгове, и ще дава обучение споредъ това.

Пита се тука: що е необходимо за детето като за членъ въ църквата, фамиліата, обществото, държавата и за бѣдѣщето му положение въ животътъ? Какъ може оно да познае и отъ все сърдце да изпълнява своите длѣжности въ нихъ? Тѣа питаня даватъ на обучението совсема практическа посока, която изъ отвлечеността на човещината, христіанството и гражданство пренася въ конкретни условіа.

2. Религіозното обучение има за целъ, да даде не *религіозни понятия*, нито *отвлечено учение за спасеніето*, но ръководство, което едностайно трябва да стое въ непосредствено отношение къмъ детето, израстътъ, длѣжностите и кръгътъ му, и въ което по тая причина всяка библейска поведъ, всяка заповедъ, всяки членъ на символътъ, всяко прошеніе на Отче нашъ, всяки текстъ и всяка църковна песна трябва да се излага така, щото содържаніето имъ

да стане усетително за детето и да излезе предъ него со совсема определени и конкретни искания.

Не бива да се говори за предметѣтъ вообщо, но во едностайно отношение къмъ насъ, до колку се казаното касае до насъ; на пр. да не се разправя, що *значе* служеніе и послушностъ и како *мож'* да се извърше това, но како *трябва нѣ* да служеме и да слушаме. Защото не е работата въ знаніето, но въ поведеніето. Когато учителѣтъ съ любовта къмъ децата соединява истинско благоразуміе и умее да соразмерява обученіето съ потребностите имъ, безъ да е нападливъ и тепачъ, тогай онъ мож' да произведе у учениците спасителна работностъ, и тогай овѣа ще добѣатъ такво познание, което надминува всяко отвлечено понятіе за истината, ясността и проницателността.

Детето принадлеже на фамиліата, като на най-тесенъ кръгъ на животѣтъ; тамо сѣ пѣвечето му длѣжности; тамо пренася и деле оно скѣрбъ и радостъ, тѣга и миръ, грижа и трудъ. Оно трябва да се науче да слуша, да работе, да се моле Богу, да бѣде точенъ, вярненъ, правъ, чистъ. Но излагаме ли нѣе повестите за Авраама, Исаака, Якова, Исава, Юсифа, Самуила, Господа Исуса така, щото детето да виде въ нѣхъ себе, своите длѣжности и погрешки? Обясняваме ли 10-те заповѣди, символѣтъ на вярата и молитвата Господова така, щото оно да согляда пѣтѣтъ, по който трябва да вѣрве въ животѣтъ си? Колку често падаме въ нѣми общности и досадно дѣрдореніе, понеже не познаваме това реално землище! Колку често задлѣбваме во ѳтстрани неща, а оставяме на скрай онова, за което трябва да говореме, понеже неразмишляваме надъ това, що иска

отъ децата серіозността на животътъ! Привикнале сме къмъ отвлеченостите до толку, щото говореме на учениците само за това, що мож' да праватъ, а не за това, що трябва да праватъ, и то не някогашъ, но сега и всякогашъ. Говореме за грехътъ отвлечено, наместо да правеме начало на признаніето на чуждите погрешки, за обличаніето въ Новіѣтъ човекъ, за милосърдіето и усиновленіето, наместо да влеземе во усящаніето и потребности на детето, за да го накараме да прощава, да сострадава и да се примирява. Ние сме, повтаряме, така зарастнале со отвлечеността, щото совсема непитаме себе си, како стоиме по отношение къмъ това или онова, което сега читаме и обясняваме. Често совсема забравяме действителніѣтъ животъ, като чи онъ не е при насъ. Тука се отнася недостатокътъ въ разумяваніето и интересуваніето къмъ *църковните действия и обряди* въ нашиѣтъ народъ. Отъ гдѣ дохожда немарливостта и равнодушіето ни къмъ Божествената литургія? Не я разумяваме, нямаме никаква прозорливостъ за ходътъ, значеніето и свързката на частите ѳ. Тука леже за школото една важна задача: да не науче още отъ мали, да разумяваме и да жѣлаеме литургіята. Отщо е многу нящо въ нея станало мъртва формалностъ? Ако погледнеме, како се извършва у насъ кърщеніето, венчаніето, изповестта, причащеніето и проч., или ако запитате сами себе, що се работи во всяко отъ тѣа тайнства и що означава всяко отдално действіе нхно, то изведнѣшъ ще се увереме, чи въ твърде голямо незналство си ждрапаме, макаръ и да сме въ детинството си мощне добре знале определения за причащеніето, кърщеніето и проч. Безъ вътрешно интересуване няма никакво

действително разумяване, а още по-малку мож' да се дойде безъ него до вътрешно участие и до добро, радливо ползуване. Зарадъ това задачата на шко-ското обучение се състои въ това, да разбужда у учениците любовъ и разумяване на църковниѣтъ животъ и чрезъ нихъ прозорливостъ на напечатаното въ него учение.

Животѣтъ въ гражданското обществѣ е различно изразенъ въ Св. Писаніе на С. и Н. З.; апостолските послания се състоятъ по-вечето отъ наставления, които съдържатъ нашите длѣжности и отношения къмъ ближниѣтъ. „Не оставяйте длѣжни на никого въ нищо, отсежъ да си имате любовъ по между си (Рим. 13, 8). „Ако рече някой: обичамъ Бога, а ненавижда брата си, лѣжець е (1. Іоан. 4, 20). „Не връщайте зло за зло (1. Петр. 3, 9). „Отъ гостолюбіето не се оставяйте (Рим. 12, 13). „Служете единъ на другѣо всяки споредъ дарбата, която е приелъ (1. Петр. 4, 10). „Надваряйте се да си отдавате честъ единъ на другѣо (Рим. 12, 10). Така апостолските наставления влизатъ дури въ частното. Самѣтъ ни Спасителъ дава основните черти на разположеніето и отношеніето ни къмъ ближниѣтъ, говорейки: „Не сѣдете, да не бѣдете сѣдени (Мат. 7, 1); не осѣждайте, и няма да бѣдете осѣдени (Лук. 6, 37); Обичайте враговете си (Мат. 5, 44); Не се противете на злото (Мат. 5, 39); Дай и върхната си дреха на тогова, който се сѣде за ризата ти (Мат. 5, 40). Това всичко може учительѣтъ да донесе близу до ученикѣтъ, само когато го онъ увожда во всяко отношеніе на действителниѣтъ животъ. — Разумява се, тука няма да забраве учительѣтъ, чи и онъ самъ е длѣженъ да има въ себе

всичко, въ което отхранва учениците си. Още трябва да се забележе тука, чи даже и совсема конкретното му обучение не ще да напредне и да разбуди у нихъ почитителенъ, добродушенъ и правъ духъ, ако овай не леже въ цялата атмосфера на школото и не съставлява дихане на животътъ.

3. Също таква чисто *етическа* целъ има да гоне учителътъ и со стихотворенията, приказките и проч., които сѣ отъ областта на езикознанието. Колку и да сѣ разнообразни они, всепакъ онъ, когато ги обяснява, ще има предъ очи само това, да туре учениците си подъ вліаніето на содържаніето имъ, като изважда предъ нихъ наглядно и силно различните отношения, които се срящатъ въ него. И така отхранителното действие е вообщо найвсоката целъ, която трябва да воде учителевите обясненя.

Същото се отнася и къмъ *отечествената история*. Наглядното приказване тука трябва да служи къмъ това, да се донесатъ възможно найблизу до детето годините, лицата, собитіята и отношенията, и да се туре оно подъ живото имъ впечатление, за да се заинтересува въ миналото, което ще го свърже яко со отечеството му. Но въ същото време това обучение има и тая задача, да приготвява ученикъ за *гражданскіятъ животъ*, като го запознава добре съ държавните урядби и закони, за да не го водатъ после за носъ тамо, на кѣдето онъ не трябва да върве, и да не го тласкатъ на тамъ-на самъ, като добитокъ.

Такво место взима и *природната история*. По край *етическата*, она има и *практическа* целъ за гражданскіятъ животъ; но работата е, да се соединатъ и двете цели уедно. Преди няколко време Тул-

чанското читалище изяви желание, да виде на български някое добро и пълно ръководство за *земледелието*, и даже обеща известна награда на тогава, кой би превелъ или сочинилъ таква една книга, която да послужи и като учебникъ въ нашите народни школи. Съ тая си похвална постъпка оно пи-сочѣ на голямата нужда, да се обърне серіозно внимание върху земледелието. И найстина, ако е целта на народното школо, да приготвява къмъ практическіятъ животъ, то трябва оно да дава обучение и за тая найважна негова гранка, отъ която се хране повечето нашиятъ народъ. Само що е: да се гледа добре, да не се претоваре това обучение, та да действува разрушително върху учениците и да иска отъ нихъ неща, които они не мож' да разбератъ въ кръгътъ на народното школо. До колку може и трябва да бѣде школото практическо въ това отношение, затова ще говорѣ частната методика.

Во Физиката работата стое иначе; въ нея решително се взиматъ предъ очи потребностите на промишленіятъ животъ, и се разправя за всяко нѣщо, споредъ както се оно употреблява въ животътъ. Но и тука трябва да се забележе, чи това обучение въ народното школо мож' да има цѣна само въ такъвъ случай, ако се ограничва само съ това, съ което учениците ще мож' да се послужатъ въ бѣдѣщето си призвание.

б., Чрезъ упражнението.

Учителѣтъ не трябва да уче учениците въ това, което они мож' да научатъ чрезъ упражнението.

За голяма щета на напредокътъ, мнозина отъ нашите учители, упрѣтивно на това педагогическо

исканіе, обичатъ да развиватъ теоретически това, което по́сигурно и по́скору мож' да се достигне само практически. Така на прим. они броятъ за свършена работата си, ако учениците имъ пробормотатъ лекціата по катихизисѣтъ, или библейската исторія, която сѣ они освоиле наусть и безъ всякакво вътрешно участіе, и подиръ отговоратъ по книга на зададените имъ питаня. Тука именно недостава упражнението въ разумяваніето и въ смисленото разказване. Трябва учениците да се упражняватъ въ говореніето на лекціата до тамо, додето разумеятъ содържаніето ѝ, и трябва они да се упражняватъ въ разумяваніето ѝ до тамо, додето ще мож' да я разкажатъ добре и здраво. Още они, т. е. учителите, обясняватъ на учениците си „избраните места“ во языкознаніето до пресищеніе, обаче совсема немарливо се отнасятъ къмъ *читаніето*, задачата на което е обработваніето на всето содържаніе на читанката. Каратъ ги да читатъ, безъ да ги спиратъ, за да размислятъ надъ содържаніето, безъ да имъ обясняватъ това, което они не разумяватъ, безъ да искатъ отъ нихъ смятка за прочитаното. И тука не достава упражнението въ три неща: *вниманіето*, *разумяваніето* и *освоеніето*. И така трябва веднѣжъ за всякогашъ да изхвърлеме претѣнченото и неприродното обработване на „образуите“, и да употребляваме всичко време и грижа надъ това, да разумяватъ учениците ни прочитаното содържаніе, и да привикнатъ да читатъ со вниманіе, да размишляватъ надъ това, което неразумяватъ, и да се упражняватъ да разказватъ отново прочитаното. Още у насъ *правописаніето* се уче наусть, наместо да се дохожда до него само со упражнение, като се посочва въ сѣщото време на по-

трябните правила. Сѣщото е и съ *граматиката*. Наместо да се оставатъ учениците да се научатъ да говорятъ, да разумяватъ, устно и писмено да се изразжаватъ и упражняватъ, каратъ ги да учатъ граматическите правила наустъ и машинално. Срещале сме въ нашите школи ученици, които, ако и за дълбале граматиката по две-три години и научиле всяко нейно правило, както трябва, обаче мѣчно сѣ погождаде имената, глаголите, препинателните знаци въ зададените имъ предложенья, вземени отъ животѣтъ. Колкуто до *шареннето* и *смятаннето*, и тука трябва да се има предъ очи потребността на животѣтъ, която има да определява матеріата и методата, и да сѣде за ученическото упражнение въ нихъ. Мнозина сѣ биле найдобри сметачи въ школото, а подиръ не сѣ могле да решатъ и найпростите задачи въ гражданскіѣтъ животъ. Мнозина мож' да нашаратъ арабески и ландшафти, а не сѣ въ состояніе да нацѣртатъ единъ обрисъ, да нашаратъ единъ простъ сѣсѣдъ.

Всичкіѣтъ школски животъ трябва непосредствено да произвожда вързъ учениците отъ хранително вліаніе.

Детето во фамиліата се уче и развива непосредствено, само ако има що да чуе и виде у родителите и сродниците си вообщѣ. Оно тамо неискайки спечалва доста познания, разширява хоризонтѣтъ си, улеснява се въ говореннето, расте въ прозорливостта и разумѣтъ, и сѣщественно се определява умѣтъ, нравѣтъ, разположеніето и вярата му споредъ духѣтъ и тонѣтъ на кѣщата. Това заслужва уваженіе и за школото, въ което детето ще стое 6—7 год. и след.

ще прекара найдоброто си време. Колку добри работи би научило и спечалило детето, ако това непосредствено вліаніе, което мож' да направи школото върху него, би се имало предъ очи и би се дало на школскіѣтъ животъ во всяка негова нарядба, работностъ и духъ такъвъ видъ, щото онова вліаніе да бѣде полезно за него всяки часъ! Наместо да се во отдѣлни лекціи праватъ упражненія по языкознаніето съ прости, разпространени и сложни предложенья, трябва всичко да се говори правилно, ясно и пристойно, и отъ учительѣтъ и отъ учениците, не само во обученіето, но и въ друго време. Предъ всичко трябва учительѣтъ во языкѣтъ, израженіята и отношеніята си да бѣде живо школо за языкознаніето! Подиръ онъ ще иска отъ учениците си вразумителенъ и ясенъ отговоръ, не само когато го иска разумяваніето на предметѣтъ, но не помалку и когато они говорятъ за други работи въ школото и вѣнъ отъ него. Со една дума, трябва да има смыслъ во всичко, съ което се учениците занимаватъ. Когато учениците сѣ привикнале и привикватъ, да вършатъ всичко съ разумъ, и школото е забиколено со атмосфера отъ вразумителенъ смыслъ, когато след. учительѣтъ е ясенъ и предпазливъ мѣжъ, тогай онъ и отхраненіѣтъ отъ него духъ на школскіѣтъ животъ даватъ на децата таква отхрана, която обученіето не може никогашъ да даде. Отъ тука излиза важната задача, да работи учительѣтъ надъ това, щото вразумителното изражаваніе и доброто произношеніе въ читаніето, говореніето и разказваніето да станатъ общо иманіе, което се непосредствено пренася и наплодва. Молитвата и словото Божіе, когато се говоре тихо и набожно, и църковните песни, когато

се неятъ на молитвата со внимание на содържаніето, — сѣ таква сила, която прониква въ сърдцето подлѣбоко отъ найвещото обучение. Когато се разгледатъ со внимание, религіозните матеріи все повече и повече минуватъ во вътрешніѣтъ животъ и произвождатъ соотговорни на нихъ нагледности и разположения.

Не помалку е важно това непосредствено вліане по отношение къмъ *послушността, аккуратността, любовта къмъ порядъкъ, радливостта и внимателността*. Само дисциплинарни средства не помагатъ на това; само увещание и обучение не действа тука, но твърдата привычка и храненіето на кроткіѣтъ и точніѣтъ духъ, който е осязателна сила за всите деца. Тогай има обученіето здраво и плодовито землище, когато е оно силно и отъ тая страна.

44. Както обученіето въ религіята има задача, да унищоже барбореніето, лѣжата, развалената уста, пустославіето, славолубіето, завистта, враждата, лютината и проч., така сѣщо една отъ найважните грижи и задачи на учительѣтъ е, да отхрани по между децата такѣвъ духъ, който ще ги кара всякогашъ да сѣ справедливи, честни, смирени и кротки.

г., Всичкото обучение трябва да правѣ
ученикѣтъ енергиченъ.

54. 1. Тука ние дойдохме до това место, отъ гдето трябва да почне да действа всичко, за което говорихме до сега. Зарадъ това основното исканіе тука е, да почива всичкото обучение върху нагледността. Защото самоработно ученикѣтъ, осваива само това, което му се дава въ действителенъ и конкретенъ видъ. Само това минува въ животѣтъ, мислите и

тежненята му, и определено действува върху волята му, що стое непосредствено близу до него.

Зарадъ това сега учителѣтъ при мисленіето повиква всичката нравствена сила на учениците; зарадъ това ги онѣ привиква, да улавятъ, обясняватъ и показватъ тѣсно, определено и точно смисълѣтъ и съдържаніето.

Зарадъ това е по̀добре, когато ученикѣтъ не тѣрпе скудостъ въ положителни знания; защото иначе онѣ ще стане дремливъ и ще му ослабне енергіята. Зарадъ това не трябва учителѣтъ нигде да забравя умееніето и работеніето на учениците и да не ги *уче* на това, което они по̀скору и по̀сигурно мож' да научатъ сами со *упражнение*. Зарадъ това упражненіето трябва совсема да изгоне изъ школото сухото и високото предаване. Зарадъ това трябва всичко отъ учениците да се разумява самостоятелно и освоява самороботно.

Зарадъ това трябва работността на учениците въ предметното обучение да се повиква съ намерение, и со устно и писмено излагане.

Онѣ иска отъ нихъ малку, но чисто. Задава имъ онѣ питаня на всякъде, гдето е потрібно да развие у нихъ някоя мисълъ, и кара ги да му отговорятъ съ пълни предложения и свързано.

Учениците ставатъ многу самороботни тогай, когато учителѣтъ имъ задава питанята въ бѣрзъ по̀дредъ и когато всяки отъ нихъ чяка со отговорѣтъ си. Зарадъ това онѣ употребява радливо и говореніето на учениците въ хорѣ, когато трябва они да повторатъ дадените отговори и получените резултати, или да изговоратъ научените наустъ матеріи, които имъ влизатъ често въ работата.

Едностайно трябва да му е предъ очи всички класъ, отъ това онъ и не бива при обучението да сяда на столътъ си, но да стое на това место, отъ гдето можъ да гледа у всите ученици. Ще минува помежду чиновете само тогай, когато има да поправе, да покаже нящо на учениците си съ рѣка. Отъ овѣ онъ иска, да сядатъ кораво и право, и да не се облягатъ единъ на другото или вѣрзъ чиновете; да гледатъ у него всякогашъ со живо лице и со светли и ясни очи; да става правъ всяки, когото онъ попита и да говоре гласовито, съ добро произношение и изцело.

2. На *енергіята* многу помага и *гимнастиката*. Разумява се, нетрябва никогашъ гимнастическите упражненія въ народното школо да гонатъ тая целъ, да образуватъ отъ учениците искусни *акробати*. Напротивъ нихното значение можъ да бѣде чисто педагогическо, и зарадъ това они трябва да се сообразяватъ само со целта на школото. Найнапредъ школската гимнастика има за целъ, да привикне учениците, да държатъ при обучението телото си пристойно, право и кораво, и да не се навождатъ при пишеніето и шареніето, а съ това да ги избаве отъ кѣсоглядността; още да ги накара, да ходатъ стасно, да бѣдатъ яки и леки, и след. способни за работеніе. Зарадъ това волните упражненія за народното школо сѣ главна работа. Подиръ това она има и *етическа* целъ, именно, да науче децата да подчиняватъ телото на духътъ, да пренасятъ напруганіе и търпение, и да сѣ готови да извършатъ точно и скороу това, за което имъ се само мигне. Голяма печалба е, ако се отмахне ученикътъ отъ мекушавостта и произволътъ, които царуватъ помежду градските, а най-више помежду богатите синове, и привикне кѣмъ

сериозенъ, строгъ порядокъ! Отъ тая страна обучението въ гимнастиката служи за допълнение на остатното обучение; защото оно поддържа привычката къмъ внимателностъ, напруганіе, подчиненостъ на извѣстенъ порядокъ и форма, и усилява действованието върху волята и енергіята. Трябва ли сега гимнастическото обучение да се наместе като органически членъ во веригата на остатното обучение и да се равномерно свърже со остатните предмети, то необходимо е, щото, както въ него упражнението е главна работа, така и остатното обучение споредъ природата и задачата си да взима все повече и повече формата на упражнението. Зарадъ това гимнастиката мож' да помогне на енергіята, не само съ това, дето праве телесно и умствено наклимване на пресното упражненіе предъ едностранната умствена работа на младежите, но и съ това, дето извиква решителна реакція противъ доктринарната посока въ школското обучение, и дето праве младежите умствено будни и телесно яки чрезъ прозорливо упражненіе и упражнителна прозорливостъ, за да влезатъ въ животътъ, имайки ясна, смела и сигурна прозорливостъ и ослободени бидейки отъ балластътъ на матеріалното и умствено непроникнатото знание, и действително да умеятъ онова, което трябва да умеятъ.

3. Това е, споредъ нашето убеждение, глѣдната точка на сегашната педагогія. Това време, въ което се даваше образование само на умътъ и сърдцето, помина безвозвратно! Сегашното време иска *образование на волята, отхрана за енергическо, смислено и пресмятливо работеніе*. Зарадъ това и педагогіята днеска стое токмоножечки на това, да бѣде образованіето на умътъ и сърдцето само средство за обра-

зованіето на волята, и споредъ това всичко да се мере. Она има предъ очи цялъ човекъ, тежнѣе къмъ цялостното развитіе на духътъ и телото, кара душевните сили во обученіето да действуватъ една съ друга и една на друга въ сѣщата свѣрзка, въ която сѣ турени отъ природата, и зарадъ това иска да даде на обученіето цялостенъ видъ, и раде да напаве ученикътъ самостоеенъ и способенъ за практическитъ животъ. Тука леже голямата задача, решеніето на която се иска днеска отъ народните школи.

II.

ВСЯКО ОБУЧЕНИЕ ТРЯБВА ДА Е НАГЛЯДНО.

Наглядността е едничкото землище, на което можъ да вирее самостойното учене и освоение. Зарадъ това всяки предметъ се праве нагледенъ споредъ природата му, и всяка лекція трябва да е толку нагледна, колкуто е необходимо, за да се разбере предметътъ. Защото всяко знание и умение самостойно се добива, и след. ясно и действително се освава само тогай, когато се дава нагледно.

Вжншіятъ свѣтъ трябва да се разгърне предъ детето, да се внесе въ душата му, до колку е това нящо възможно за неговата уловителна сила и полезно и необходимо за уметвеното и нравственото му развитіе; притова наглядността служи навсякъде като мостъ, огледало и толмачъ. Детето има совсема определено положение къмъ вжншіятъ свѣтъ; оно като членъ принадлеже на фамиліата, църквата, обществото и държавата; въ тѣа кръгове оно трябва

да живее, да мисле, да гледа и да раде, и то така, щото, нарастнало бидейки въ нѣхъ, въ найтесна свѣрзка съ нѣхъ да развива собствениѣтъ си животъ, да взима и да дава, т. е. всяки денъ да добива познания и опити и всяки денъ да изпълнява известни длѣжности и служби. Со една дума, трябва оно на това землище да се отхрани за практическиѣтъ животъ. Тука има да помогне школото. Въ това време, когато влезе детето въ школското обучение, външніѣтъ светъ му е до тамо разгърнатъ, до гдето допиратъ очите, патеніето и опитите му. Даже и въ тоя малку развитъ и разбуденъ ученикъ има доста нагледности, които, ако и да не се сознаватъ отъ него ясно, всепакъ даватъ достаточное основание за развиваніе. Тука е изходната точка на обученіето. Неговата задача и целъ е, да разгърне предъ детето неговіѣтъ светъ и животъ на тѣа кръгове, на които оно принадлеже; обаче това небива, само когато оно гледа и се запознава со всите неща отдално, или когато ги отдава едно по едно по негово си, но и когато се оно уче да гледа на нѣхъ и да ги разбира отъ нравствената страна, когато след. стои подъ спасителното вліаніе на фамилярніѣтъ, църковніѣтъ и гражданскіѣтъ животъ и на природата, която ни обикаля. *Да разжрицашъ ще рече, да разбудвашъ разумяване, което дохожда изъ любовта и спечалва живо заинтересуване.* На тая целъ трябва да служи всемо предметно обучение, а не само тая частъ отъ светознательното обучение, задачата на което е, да ориентира детето въ найблизката му околностъ и найблизките му отношения на животътъ. И обученіето въ библейската исторія е въ тоя смисълъ нагледное обучение; защото и оно увожда детето во единъ

светъ. Въ него няма отвлечено учение, но всичко е конкретенъ образъ, олицетворенъ животъ, не само защото се представлява въ него външніѣтъ животъ, но и защото се явява вътрешніѣтъ въ пластични образи, въ живи представлениа. И на остатното предметно обучение задачата е, не да даде на детето някаква сума полезни, достойни познания, но да разгърне предъ него животѣтъ и светѣтъ споредъ потребностите и развитіето му. Зарадъ това обучението въ природната исторія, географіата и исторіата има и тая целъ, да дава нагледности; само отъ нихъ излизатъ положителните познания и прозорливостта. Но понеже найстина се добива разумяване само тогай, когато се разгляжда предметѣтъ като цяло нѣщо и въ свѣрзката му съ други предмети, зарадъ това учительѣтъ ще се покаже способенъ, само ако умее да даде на извършеното отъ понапредъ цѣна на потребното место. Тука трябва онъ да грабне всите предмети ѳедно, и колку повече се онъ обрѣща назадъ къмъ узнаното за разяснение, толку повече услужва на учениците си. Собирайки така ѳедно всичко, що е предавалъ въ различно време и въ различни предмети, учительѣтъ го окръглява предъ детето въ цѣлостни представлениа, и съ тоя начинъ праве последното способно, да асимилира и спойва самостоятелно новото со собствените си нагледности.

- 1., *Навсякъде, гдето е необходимо за разумяването на содържаніето, да се употребляватъ нагледни средства.*

Нагледните средства служатъ затова, да се разгърне предъ детето външніѣтъ и вътрешніѣтъ

светъ, и да му се представе животътъ на неговите крѣгове така наглядно, щото оно да виде себе си въ него и да усете непосредственото му вліаніе върху себе си. Кѣмъ наглядните средства се отнасятъ *библейските картини* и така наречените *картини за наглядно обучение*. Въ малѣкъ форматъ они се сръщатъ во учебниците по „Св. Исторія“, издадени отъ гг. Хр. Данова и Д. В. Манчева, и въ „Бащинъ языкъ“. Ако беха тѣа картини издадени отдѣлно, попълно и въ по-голямъ форматъ, то нѣ ще имаме въ нихъ доста добри наглядни средства за наглядното обучение. Въ картините, като во оглядало съдържањето на приказките и описаніата излиза предъ детето съ плоть и кървь, като живъ образъ. По тоя начинъ олицетвореното минува сега въ животътъ, представенята, мислите, усящанята и тежненята на детето, и става единъ моментъ на умственото му развитіе. Това непосредствено освоение на образнітъ елементъ не можъ да бѣде заместено съ нищо друго. Разясненята, които ще прилага учительтъ на картините, трябва да иматъ само тая цель, да внесатъ образите чисто и ясно въ представенята на детето. Това е найвисокото правило за говореніето въ наглядното обучение. Овова трябва да науче децата, да гледатъ, улавятъ и разумяватъ добре предметите, и да имъ ги представе въ такъвъ рядъ, щото они да можъ да овладатъ цялото и подиръ да го изложатъ просто и природно. Това е методата, която трябва на всякаде да работе, въ библейската исторія и светознанието, при картинити и натуралните предмети, при географическите карти и историческите изображения, при всите картини и всяко растеніе, животно и ископаемо

отдално. Найдобра метода е тая, която найпросто произвежда ясни и сигурни представления.

Зарадъ това не трябва въ *природознателното обучение* учителите да бягатъ отъ трудѣтъ, да приготвятъ сами малки собрания отъ потребните растения и ископаеми, и да ги разгляждатъ наедно со учениците си во всяка лекція на това обучение. Найлесно, обаче и найполезно мож' да извършатъ оная работа наедно со учениците си, ако ги изведатъ въ полето няколко пѣти презъ пролетта и лятото въ сряда подиръ пладне, когато не трябва да иматъ работа въ школото. Също така се работи и въ *географіята*. Ще се потруде учительѣтъ найнапредъ да науче децата си, да читатъ добре по картите, т. е. да изнамиратъ лесно това, за което се говори, и подиръ, откако имъ ги така напечате въ паметта, кара ги да се ползватъ съ нихъ на всякъде, гдето се сръща географическо нѣщо во обучението, и да ги шаратъ на плака или хартіа, за да се увере, да ли иматъ вярно представление за изобразеното въ нихъ. За жалъ е само, дето нямаме добри географически карти. А такви они мож' да бѣдатъ, когато ще представляватъ горите и реките ясно, плодородните места со зелена боя, а моретата и езеретата со сина, и когато ще се ослободатъ отъ многото названия на незначителните градища и села, рекички и планинки; со една дума, когато ще содржатъ въ себе си само това, което се сръща въ географическото обучение. А обучението въ *смятанieto* бива наглядно само тогай, когато учительѣтъ дава на учениците си понятия за броевете съ наглядни средства, на пр. съ линии, точки, дървца и проч., както е направилъ Г. Т. Икономовъ, и когато имъ задава задачи отъ животѣтъ.

Да ли държе учительѣтъ високо нагледността, познава се по това, когато онѣ работи предѣ учениците си найнагледно во всичко и когато след. во отечествената исторія не говоре, безѣ да не имѣ покаже някое историческо изображение. Найдобре можѣ да му послужатѣ тука издадените до сега отѣ Г. Павлова *исторически картини*, които е желателно да видеме поскору свѣршени. Още онѣ не оставя отѣ да не нашаре самѣ на цѣрната дѣска някои части на растеніето, които не можѣ да се видатѣ ясно; или някои справи отѣ физиката, които няма нарѣка; или някои изображения, както „стреловидно“, „зѣбчесто“, „спираловидно“ и проч., които мѣчно се разумяватѣ безѣ шарка.

2., *Нагледността трябва да изостре умѣтъ на ученикѣтъ за добро улавяние.*

При обработването на содѣржаніето длѣженѣ е учительѣтъ строго да пазе на това, да показватѣ учениците му точно формите, направите, боите и вообще качества на предметите; защото детето трябва да се науче да разумява предметѣтъ така, какѣвъто си е, а не да си праве отѣ него що иска.

Найвише въ *читаніето*, *пишеніето* и *шареніето* сѣ потребни остри очи и точно наблюдение. Колку напредува, първото обучение въ *читаніето*, когато учениците гледатѣ у буквите сѣ бодѣръ умѣ и отворени очи, и сѣ тоя начинѣ напечатватѣ въ душата си формите имѣ! А колку напроотивѣ назадува това обучение, когато они гледатѣ у буквите дремливо и неопределено. Ако можѣ да читатѣ вече учениците, тогай учительѣтъ е длѣженѣ да ги кара, да пазатѣ

добре на всяки звукъ, на всяка дума, на всяки препинателенъ знакъ, ако иска да унищоже у нихъ машиналното и неточното читане, както и догаждането. Така постъпвайки, учительѣтъ ще науче учениците си да вършатъ всичко правилно, радливо и внимателно. И обучението въ *пишението* иска отъ учениците точно гледане и наблюдowanie. Презъ всичкото школско време отъ лекція до лекція трябва да се каратъ децата, да улавятъ буквените форми добре со очите, да ги копируватъ грижливо и всякогашъ да приближаватъ почеркѣтъ си да прегледѣтъ, още да се углядватъ у пишението на всяка дума и да не оставятъ ни единъ препинателенъ знакъ. Защото основанието на правописанието се състои въ гледането и пазенето; паметта тука зависи найвше отъ едностайното и доброто загледуване. Многу е полесно, да се уловатъ добре растения, животни и проч., отколкучто да се изостре окоето и умѣтъ за *правописанието*.

Сѣщото мож' да се каже и за *обучението въ шарението*. Добро загледуване, грижливо копируване, чистота въ цѣртанието и отсѣняванieto, мерене со окоето, отбиране отъ хубави форми, чиста и правилна шарка: това сѣ найсѣществените точки, които трябва да има учительѣтъ предъ очи въ това обучение и съ които се добива формално образование.

3., *Многу наглядности мож' да се добѣятъ и произведатъ само со ухото. Тука се отнася найвше приказванието, читането и пееието.*

1. Картините сѣ твърде важни за *библейската история*; обаче само съ нихъ учительѣтъ не ще да

мож да въпране на учениците си събитіето живо и да оставе въ душата имъ истинско, пресно изображение, ако неприказва наглядно. Разумява се, кой няма последното, онъ не мож' да обработва наглядно картини; защото онъ стоє вѣнъ отъ исторіата и след. не мож' да разгърне всичко, което се намира въ нея. А що правє приказваніето, което извира отъ наглядността на събитіето и отъ вътрешното усящаніе, мож' да изпита човекъ, когато слуша да се приказва наглядно някоя позната повестъ. Она излиза предъ душата му като нова, като чи не я слушалъ никогашъ; а причината на това е, дето за него беше непознато и покрито всичко, което му разгърща сега приказваніето.

Колку совсема иначе правє впечатление на човека някоя църковна песна, когато се она добре чита или говори! Тука се разумява, чи слушателъхъ разбира думите ѝ. Сега онъ се дълбоко дирнува, охотно я слуша и цялъ се предава на нея, тогай-когато въ друго време онъ совсема хладнокървно и немарливо се е отнасялъ къмъ нея. Совсема други би ни се показале нашите църковни песни, кога би любовта ни къмъ нихъ разгърщала сокровищата имъ предъ сърдцето ни, и наопаки, сърдцето ни предъ сокровището имъ, кога би след. и учителите, читайки, обяснявайки и слушайки църковните песни, патиле и усящале всичко, което се въ нихъ съдържа, кога би се въ нихъ погружавале со същата любовъ, съ каквато се предаватъ и на оная! Кога би се они грижиле така при обработваніето имъ, тогай и учениците не би гледале на запомняваніето имъ като на някоя тежина и тогай, безъ твърде пропружено разясненіе отъ страната на учительхъ, би ги разумеле ясно и

душевно. Защото нагледността е главниятъ ключъ, съ който се отваря и разгърща съдържанието; ако и да има въ разяснението някакъвъ ключъ, всепакъ само съ него нищо не мож' да се извърше. — Колку би се изменилъ и *катилизисътъ*, кога би се съдържанието му отъ учительтъ разкривало и отъ учениците отдавало така, както го они сами въ себе си усящатъ!

Разумява се, нагледността е найвисокото правило и за всяко друго читане, приказване и говорене. Може някой со смисълъ и правилно произношение да чита и да говори, всепакъ това не е на място, ако онъ не праве смисълътъ и съдържанието нагледни, т. е. ако не умее да направи думите си огледало на съдържанието и онова да изложи така, щото да излезе ясно и прозрачно предъ душата на слушательтъ. Читането и говоренето открива това, що има въ някоя песна. Кой е съ душа и сърдце предаденъ на предметтъ, у тогова говоренето е огледало на оная любовъ, съ която онъ уловилъ съдържанието. Сега е ясно, колку голяма задача иматъ нашите школи въ това отношение. Она се състое въ това, да се омиле на учениците всяко съдържание до толку, щото они да се научатъ да читатъ, разказватъ и говорятъ со интересъ, и да изражаватъ въ разказванетоъ си съ такъвъ начинъ спечаленото си разумяване. Тогай би они въ Св. Писаніе, читанката и проч. читале бодро и одушевлено; тогай би они говорили изучените песни и стихотворения така, щото съдържанието имъ всякогашъ да действува върху нихъ силно и напълно.

Когато учительтъ ръководе учениците си къмъ добро, вътрешно разсъждение и ги кара да го-

ворать, читать и разказвать съ живо представляване на смисълътъ и содържанieto, всякогашъ тая наглядностъ действува върху нихъ; бива имъ содържанieto всякогашъ поживо. Ще мож' да потвърдѣ това со свой опитъ всеки учитель, който е водилъ учениците си къмъ такво разказване и не ги е оставялъ само на полвинъ да повтарятъ изученото, на прим. текстъ, песна, стихотворение.

2. И *обученieto въ пеенieto* нацело почива на наглядността. Оно е въ найвисокъ смисълъ наглядно само тогай, когато ученикътъ е доведенъ до тамо, щото овъ да пее песните въ душата си, съ пълно сърдце и любовъ. Тогай излиза предъ него всяки напевъ со всичката си пріятностъ и красота; тогай се овай научава и охотно пее. Обученieto въ пеенieto е твърде неженъ предметъ; оно трябва да разгърща и запалюва сърдцето за пеенieto. Обаче само техниката не мож' да бѣде достаточна тука. Праве ли учительътъ мелодіата наглядна, предава ли се на красотата ѝ, дира ли се отъ прелестта ѝ и има ли това настроенie презъ цяла лекція, тогай песната со всичката си ясностъ и нежностъ се разгърща и предъ учениците и ги залиснува съ тихата си сила; тогай сърдцето се облагородява. Таква мелодіа накощрява косми, извиква благи или горки слѣзи и тура волята въ действие!

4. *Содържанieto на обученieto трябва да е наглядно.*

1. Когато учительътъ въ географіата кара учениците си, да читатъ и обясняватъ на картата това, що гледатъ на нея, и когато овѣ мож' да си пред-

ставатъ умствено по нея външніѣтъ изгледъ на някое место или държава, тогай е свършена работата на усетителната (чувствената) наглядность. Обаче учительѣтъ не се ограничава само съ това. Онъ сега описва и приказва за касателната страна така, щото учениците да усятатъ себе, като чи пѣтуватъ презъ нея; като чи стоятъ на някоя висина, отъ гдето се надалеко гледа; като чи виждатъ жители въ нхното рухо, въ нхніѣтъ начинъ на живеніето и въ нхните занятіа; като чи минуватъ презъ някой многолюденъ градъ, вѣрватъ по някоя река, наблюдаватъ разнообразното движение на някое пристанище; като чи се намиратъ на някое тѣржище и проч. Найстина, възможните препѣлненя тука мож' да избришатъ станалите наглядности; но пакъ, ако се добро разглежда и наряджа, и всенещо се ясно внася во умственіѣтъ хоризонтъ на ученикѣтъ, тогай образите ще излезатъ предъ него живо и привлекателно, и добіените наглядности ще му стоятъ даже и тогай, когато многу имена и броеве сѣ вече излетнале изъ паметта му.

2. Въ *природната исторія* усетителната наглядность отива подалеко, отколкуто въ географіата. Но да се гледа добре, да не праве тая наглядность щета на умствената; а това се случва, когато учительѣтъ во описанята и сравненята губе времето на учениците въ дребни и непотребни неща, и въ сухи показвания и соединения на частните признаци на предметите. Найстина потънко и верно разглеждане тука е потръбно, обаче да бѣде оно само средство за улавяніето, което не се достига иначе, отсемъ съ любовъ и охота къмъ предметѣтъ. Зарадъ това длѣженъ е учительѣтъ, да разбудва у децата заин-

← интерес

тересуване въ предметѣтъ и да имъ го представлява така весело и непринудено, щото они неискайки да си предадатъ на него сѣрдцето. Само така мож' да се направатъ наглядностите, въ които се улавя предметѣтъ совсема душа.

3. *Историческите работи* ставатъ за децата толку полюбопитни, колку повече се изнася предъ нихъ действителността чрезъ характеристическите частности. Защото само частното гарантирува и определя трайна наглядностъ и праве детето способно, да си представлява предметѣтъ отново и да си съставлява отъ конкретните собитіа сигурно и самостоятелно мнение: само частното дава сигурно основание, на което паметта като во огледало държе собитіата, имената и броевете. Отъ тука излиза, чи е совсема невярно утвърждението на някои, ужъ на хронологическото обучение во исторіата се лишавало отъ сигурностъ и редовностъ по отношение къмъ улавянето на случките и отношенията. Хронологическото обучение во исторіата се изхвърля изъ народното школо; защото овава няма целъ, да произвежда историци, препълнети со исторически познания. Ако учительѣтъ на прим. църковната исторія групирува така, щото она да се раздели на онѣ дни, които разбудватъ живъ интересъ къмъ православната църква, и ако онъ предъ всяки отъ тѣ дни приказва само за това, което се отнася къмъ исторіата му, въ такъвъ случай това негово обучение, ако е още добро и наглядно, соотговара на потребностите на детето, както и на народѣтъ вообщо далеко повече, отколкуто ако лекціите му по тоя предметъ върватъ по хронологически рядъ. Също така, ако се назначатъ отдѣлни дни презъ годината, като споменни дни на поважните

лица и епохи во отечествената ни история, отъ които някои още стоятъ живи въ паметта на народѣтъ, и ако учительѣтъ сега свързва съ тѣа дни отдални исторически картини, това ще бѣде единичкѣтъ сигуренъ пѣтъ, по който славните и голямите работи на дядовците ни ще поминатъ въ новѣтъ насадъ и така да почнатъ да живеятъ въ народѣтъ. Ето това е целта на историческото обучение въ народното школо. Она се състои въ това, да държе новѣтъ насадъ въ жива свързка съ дядовците му, да му предаде това, което сѣ они вършили и гониле, предприимале и зидале. Зарадъ това силата на вліаніето не леже въ хронологическата постѣпеностъ, но по-скору въ това, да се приказва за частното така, щото оно да се уловя вътрешно и да внася въ душата любовъ, уважение, преданостъ. Ако историческото обучение не научва децата, да обичатъ съ душа православіето и наедно съ него своята народна църква, ако не запалюва въ младото имъ сѣрдце преданостъ и вярностъ къмъ отечеството и царскѣтъ ни домъ; со една дума, ако отъ своя страна не спомага на това, да се отхранатъ вярни и свестни членове на църквата, покорни и мѣдри подданици на правителството, тогѣй, ако и да мож' да изкара многу цветове, всепакъ они всички ще си останатъ праздни и кѣсовремени.

4. И вътрешнѣтъ животъ се мѣрда въ нагледности, и всяко действително, пѣлно съ пресенъ животъ познание се добива само чрезъ нихъ. Нагледно да обучаващъ тука ще рече, да направешъ вътрешно да се сознава. Отъ тая гледна точка педагогіята иска, да се доведатъ децата до тамо, щото да разумеятъ и освоятъ сигурно и благоварно Божіите работи и да мяратъ споредъ нихъ човешките постѣпки; а не

да имъ се даватъ отвлечени понятия за Божиѣтъ страхъ, любовта, надеждата, послушността, добротворността и проч. Наглядности се добиватъ само чрезъ гледане. Сега въ *библейската история* се представлява външніѣтъ и вътрешніѣтъ животъ, грехѣтъ и изкушението, светѣтъ, плотта и сатаната, изповедта и покаянието, вярата и праведността, животѣтъ на ветхіѣтъ и новіѣтъ човекъ така, както и днеска всеки човекъ, след. и детето въ себе си мож' да усяща и изпитва. Въ нея се вижда, како Богъ е многу търпеливъ и дава време за покаяние, како онъ заблуденіѣтъ повръща на добъръ пѣтъ, прощава греховете, изцелява пороците, дава миръ и благодать. Въ нея се показва, како Богъ отъ грешните праве светіи, во вярата и слабостта подкрепява. И това всичко е тамо представено така, както трябва не да живееме, да се сообразяваме и въ наймаловажните случаи въ животѣтъ ни. Това е наглядното обучение, което дава *библейската история*.

Она е не само областъ, въ която народното школо има да основава и развива христіанскіѣтъ животъ на врѣчените му младежи, но и плодносно землище, на което трябва да се обработва обучението въ катихизисѣтъ. Въ *библейската история* е конкретніѣтъ, действителніѣтъ животъ; само овай може добре да обясне катихизисѣтъ; въ нея намира онъ истинскіѣтъ, живіѣтъ образъ, съ който трябва да помине въ детето; въ нея оова узнава найдобре смисѣлъѣтъ, и въ сѣщото време усяща някакво внушение и подеиствуване върху сѣрдцето и волята си. Всичката работа е въ това, да се ражда разумяване отъ животѣтъ и животъ отъ разумяванieto. Само се разумява тука, чи и другите учебни матеріи, на пр. посланията, псалмите

и песните, трябва да се обясняватъ со исторически примери, за да получи съдържаніето имъ конкретенъ образъ. Споредъ същото основание трябва и языко-светознателното обучение, както и смятаніето, да иматъ положителността на действителніжтъ животъ.

5. И разумяването на съдържаніето трябва да става наглядно.

1. Тука наглядността се състои въ това, да се *представе даденото*, т. е. това, за което се чита, приказва и говори, *въ неговите части така, щото всяка отъ нихъ отдѣлно да се виде и улове отъ учениците*. И да накарашъ да се согляда частното ще рече, да го правешъ наглядно. Въ повестта „Авраамово изкушение“ гласе: „Щомъ дойдоха они на това место, което имъ беше посочилъ Богъ, Авраамъ созида самъ единъ жертвеникъ и тури на него дърва, и върза сина си Исаака, тури го на жертвеникѣтъ вързъ дървата, и пружи си ржката, и грабна ножѣтъ, за да го заколе“. Всичко, което се тука едно по друго наряджа, можъ да стане наглядно на учениците само тогай, когато имъ учительѣтъ предъ очи туре, како Авраамъ найнапредъ собра камене, сравнява ги единъ съ другъ и грижливо созида отъ нихъ жертвеникъ; како онъ подиръ взема дървата, които е онъ още дома приготвилъ, а Исаакъ на гърбѣтъ си носилъ, и ги тури едно вързъ друго накрѣстъ споредъ предписанята на жертвоприношеніето; како онъ върза ржцете и нозете на Исаака като на ягне, понеже Богъ му заповедалъ: *принеси ми го на все-сожжение*; како онъ тогай пружи ржката си, за да го заколе со едно тѣргнуване и какъ въ пружената си ржка цвѣрсто държе ножѣтъ, за да не му се из-

пуще. — Твърде важенъ е тоя нагледенъ анализъ за всичко, що се приказва и чита; защото безъ него учениците ще взематъ оная глупава привычка, която слуша и уче думи, а никакво съдържание, и която ражда тѣпостъ и леностъ.

2. Както раздробленіето, раздвѣяніето, когато е нагледно, служи за представяване на съдържаніето, така и соединеніето, сдвѣяніето на отдѣлни мисли, предложения, стихове и строфи служи за воспроизведеніе и утвърждение на главното съдържание и на главната мисълъ. За да овлада съдържаніето на нѣщо, ученикѣтъ трябва да се опознае со частното толку ясно, щото да може самъ да наниже мислите едно по едно и да утвърде даденото съдържание самороботно. Само такѣвъ обгледъ и сдвѣяніе иматъ цѣна.

3. Още многу можъ да се помогне на нагледното улавяніе на съдържаніето, когато учительѣтъ *при някое ново израженіе, при някоя нова мисълъ*, на прим. при някой текстъ, при някой стихъ навожда друго някое вече познато изреченіе, стихъ и проч., и съ това дава на учениците си конкретно съдържание. Затова понашироко ще се говоре по́доле въ статіата за *средоточваніето*.

III.

ВСИЧКО ОБУЧЕНИЕ ТРЯБВА ДА УПРАЖНЯВА УЧЕНИЦИТЕ ВЪ МИСЛЕНІЕТО.

1. Основаніе.

Да обучаващъ ще рече, да водешъ къмъ разумяване и уменіе, а това можъ да стане само чрезъ

самоработно улавяне, т. е. чрезъ мислене. При здраво обучение се развива мислителната работностъ на човека, безъ да иска, и именно така, както се извършва кръвотечението и храноварението въ здраво тело. Обаче не е сообразно съ природата ни онова обучение, което изважда душевните ни способности отъ свързката, въ която они стоятъ по между си и действуватъ една върху друга. Зарадъ това многу е противно на природата, когато учительѣтъ отдвавя мислителната способностъ на учениците си отъ остатните имъ душевни способности и праве съ нея упражненя споредъ правилата на логиката. Първото психологическо правило е, да се повиква во обучението умствената работностъ въ тоя видъ, въ който она и въ друго време действува. Обаче въ действителността човекъ не мисле така, както искатъ формалните логически упражненя. Мисленето не става само отъ себе, но взима енергія отъ волята. Оно бива силно и плодовито само отъ интересѣтъ въ предметѣтъ, отъ любовта къмъ него; а бива дремливо, слабо и невесело, когато не мож' да се добіе никакво участіе въ някой предметъ. Защото разположеніето и интересѣтъ у човеците сѣ различни, зарадъ това и сѣжденията имъ сѣ различни, зарадъ това отъ едно и сѣщото сѣждение праватъ се противоположни изводи и заключения; зарадъ това единъ и сѣщѣтъ човекъ за единъ и сѣщѣтъ предметъ въ различни времена дохожда до сѣщественно други погледи и резултати. Плитките човеци мислятъ плитко, дремливите — дремливо, користолюбивите — користолюбиво, простите — просто, ако и да е твърде добре формално пресобразована мислителната имъ способностъ. Мисленето е само корито, въ което течатъ всите струи на волята. Искашъ ли

да ти е оно чисто и бистро, очисти си понапредъ волята; овая, а не коритото праве тинята. Кой работи едностранно надъ мислителната способностъ, за да отхрани мислящи човекъ, онъ се заплита въ средствата. Кой иска да произведе здраво, ясно, правилно мислене, онъ не прибегва къмъ формалните логически упражнения, но действува право на разположението и волята, и само така онъ ще наиде това, което търсе.

Всяки учителъ е узналъ отъ опитъ, чи някои ученици, ако и да се показватъ толку глухави и ограничени, щото неразумяватъ и найпрости неща, все пакъ сѣ доста хитри и лукави, за да излъжватъ и найсторски отговори да кроятъ. Не е формалното, но нравственото образование, което имъ недостава. Когато детето чрезъ строга отхрана излезе отъ умствената си леностъ и тѣпостъ, победе спокойніѣтъ и силніѣтъ си произволъ, науче се да улавя скору, да раде и да наблюдава, внесе чинъ и рядъ во всичкото си вътрешно и външно сѣщество, тогай и мисленіето му бива такзо. Заплетеността и бъркотіята въ мисленіето на човека дохожда отъ ненадейната смѣтеностъ, ветърничавостта и безразсѣдността, отъ които господаръ надъ себе си и вътрешно се изчисте и уцврѣсте, тогай кротостта и ясността въ нравѣтъ и волята носатъ ясностъ и въ развиваніето на мислите. Зарадъ това единъ малку обдаренъ ученикъ, който спокойно размишлява надъ предметѣтъ, мисле далеко поверно и подобре отъ твърде даровитѣтъ, който си страда отъ ненадейната смѣтеностъ. Отъ тука излиза, чи грижата за самостоятелно и тѣнко улавяне се иска далеко по повече, отколкуто така наречените логически упражнения; она трябва найнапредъ и найвише да

клонѣ къмъ това, да се науче дете да надвива на спокойността и своеволността си, и да наблюдава предметътъ съ продължително внимание. Само такво наблюдаване на ученикътъ може ненадейно да подигне повисоко мислителната му способностъ. Въ него леже силнѣтъ лостъ за достигването на това, на което формалните логически упражненя мож' да представатъ само една карикатура. Въ него е посоченъ пътътъ, по който всяки мож' да се развѣ споредъ дадената му отъ Бога дарба. И що се извърше на тоя пътъ, това бива здраво. Неоснователно е след. утвърждението на някои учени, ужъ се побърквало развитіето на детето, когато се оно отстранява отъ така наречените мислителни упражненя. И къмъ найгрубите заблуждения во областта на педагогическата психологія принадлеже това, дето всичкото етическо съдържане, което се намира въ катихизисътъ, библията и читанката се обработва въ нашите народни школи формално логически. Като чи мисленіето съставлява човекътъ и като чи е оно идентично съ волята и поведеніето, та е станала у насъ популярна логика всета учебна матерія, задачата на която е, да даде на духовнѣтъ животъ съдържане и посока, и да действува отхранително. Во ученіето за вярата и нравствеността, което почти изключително съставлява религиозното обучение, дава се на учениците само понятие за тѣа неща, като чи нищо друго не имъ е потрібно отсѣмъ да знаятъ, що трябва да праватъ, и пакъ да си тератъ работата посвойски. Съдържаніето, като има за целъ, да проникне като подкваска цялъ човекъ, се дига отъ областта на усящаніето и волята, и се обработва скаменето и студено, като чи се праватъ математически изводи и заключения. Въ

противоположностъ на това психологическо улавяне днеска педагогіата иска отъ учениците, не само да се *научатъ* да мислятъ, но и да *привикнатъ* къмъ наблюдаване, размишляване, послушностъ, жива работностъ и енергическо улавяне во обученіето, за да се действува така върху мисленіето чрезъ волята и наопаки, върху волята и енергіата чрезъ мисленіето; *защото мисленіето има само тая целъ, да добіе и разгърне съдържението така, щото оно да действува со всета сила върху разположеніето и посоката на волята.* Разумява се, тая работа иска отъ страната на учительтъ погolemъ трудъ и енергіа, отколкуто когато е думата само за формалното развиване на отделената мислителна способностъ.

Всичкіѣтъ интересъ, всета сила и внимателностъ трябва да сѣ обжрнати само къмъ предметѣтъ. Когато учениците се предаватъ на него со охота и преснота, тогай се уголемява и енергіата имъ въ мисленіето. Всяки е узналъ отъ опитъ, чи мислителното увличане и напредокѣтъ во умствената проникаталностъ сѣщественно зависать отъ интересуваніето въ предметѣтъ; зарадъ това тоя учитель, който сѣ поощрителна топлина завлича учениците си въ съдържаніето, разбудва у нихъ разсѣдокъ далеко по́вече, отколкуто онай, който обработва съдържаніето по логически категоріи, като основаніе и следствіе, причина и действіе. Отвлечените упражненія на мислителната способностъ даже совсема не водатъ къмъ мисленіе, както мож' да се убеди всяки, който пита за напредокѣтъ на такво обученіе. Безкрайните препки и бѣркотіи, които праватъ учениците, когато даватъ понятіе за нящо или провеждатъ някоя статія по логически категоріи, показватъ,

чи сѣ они учили по́вечето наусть и безсмислено. Човекъ се научва да мисле, само когато се увлича въ някое живо содържаніе; тогай се онъ упражнява во улавянieto, тогай се раждатъ въ него мисли и праве умствена гимнастика; тогай се онъ научва да улавя тѣсно, вярно и индивидуално, да влиза въ чуждото и така да отхранва и усовѣршенствува собствените си мисли. Зарадъ това е само тая по-стѣпка психологически вярна; *защото мисленіето е индивидуално освоение*; зарадъ това се оно научва найдобре и найлесно чрезъ слободното влизаніе въ конкретното содържаніе; *животніжтъ си пулъсъ има оно въ предметжтъ*; що не интересува, надъ това и размишляваме; зарадъ това трябва да бѣде целъ на обучение, не голото мисленіе, но само разумяваніето на содържаніето. Въ тоя смисълъ се найвише и решително повиква мисленіето на учениците и при тоя предметъ, който найвише задира човекжтъ: това е религіозното обучение. Тука трябва найвише да се мисле и разсѣждава; тука мисленіето трябва да слезне до найголямата дълбина, ако искаме да бѣде оно найсилно. Где има потребность, тежненіе и воля, да се знае нящо, тамо има и енергіа, да се разгляжда предметжтъ отъ всите му страни, за да се влезе въ него и да се найде ключжтъ на разумяваніето. *Подигателната сила леже въ содържаніето, а мисленіето е само действіе на волята, което се ражда отъ раденіето, да се овлада някой предметъ. Серіозно бива мисленіето самоатмо, где е серіозенъ предметжтъ.*

И така *мисленіето въ школото и отхраната* вообще заслужа основателно внимание не толку за формалното, колку за нравственото си значеніе.

Понеже въ леността на мисленето се изказва леността на волята и нравствената дремливостъ, зарадъ това необходима е строга дисциплина въ мисленето. Зарадъ това учителѣтъ трябва да побужда учениците си, да улавятъ предметѣтъ добре и определено, и да изказватъ смисълѣтъ и съдържаніето точно и ясно. Общи фрази, сухи отговори, недостатокъ въ развиваніето сѣ знаци на недостатокѣтъ во умственото напруганіе, на хладнокървността къмъ съдържаніето и на повърхността, която съ две-три думи се разправя съ предметѣтъ. Понеже това е нравственъ недостатокъ, който произлиза отъ леността на волята, и унищожава действованіето вързъ нея; зарадъ това учителѣтъ трябва енергически да стое за точността и ясността въ мисленето на учениците. Тука леже силніѣтъ лостъ, съ който учителѣтъ мож' да пресрещне субективното щение, произволѣтъ и своеволието на учениците, и да действува върху волята имъ, ту чрезъ тая дисциплина въ мисленето имъ, ту чрезъ тѣнко, ясно и проникателно улавяне на съдържаніето.

2., Извършване.

Всичко обучение трябва да се осваля вразумително. Тука е потрѣбно на учителѣтъ да знае, како да обработва, за да дойде разумяваніето на съдържаніето едно съ обработваніето.

1. *Всяко разгяждане е вече и мислене.* Щомъ изнесе учителѣтъ предъ учениците някой предметъ за разгяждане, на пр. някое растеніе или някоя картина, изведнѣшъ се разбудватъ и размърдватъ у нихъ мисли. Изведнѣшъ они взиматъ да съдѣятъ за него, да изнамиратъ общите и частните

му свойства и качества, да го сравняватъ съ други предмети, да праватъ изводи и заключения, да задаватъ питаня и да търсатъ решеніето имъ. Наглядностите раждатъ мисли, а овѣя побуждаватъ отново къмъ широко и увлекателно разгледаніе, додето се предметъ разумее добре. Учителѣтъ сега трябва само да ръководи тая умствена работностъ на учениците, 1., карайки ги редовно да разгледатъ предметѣтъ; 2., обръщайки вниманіето имъ само къмъ това, за което е думата; 3., посочвайки имъ на онова, отъ което найвѣше зависи разумяваніето. Тука ще се зачуде учителѣтъ, гледайки децата, како вярно наблюдаватъ и како тѣсно разумяватъ даже наймалките черти; 4., мълчейки си тамо, гдето учениците сами мож' да погодатъ и наидатъ потребното. Да подсяща, да ръководи, да държи мислите въ добъръ рядъ. това е задачата на учителѣтъ. Да влизатъ въ питанята му, да разумяватъ посочваніето му, самостоятелно да изговоратъ наиденото и узнаното и да го соединяватъ и окръгляватъ въ малки и големи откъси: това е нататашната самоработностъ на учениците во улавяніето и осваиваніето на содържаніето.

2. Къмъ тѣсното улавяне на смисълѣтъ се отнася и *здравото развиваніе*. За него сѣ измислени и скроени различни *учебни форми*, които някои обичатъ да наричатъ и *методи*; поглавните отъ нихъ сѣ тѣа: *акроаматическа форма*, *еротематическа*, *хевристическа*, *катехитическа* и *сократическа*. Во акроаматическата учителѣтъ *приказва* и *описва*, а учениците *слушатъ* и *гледатъ*; во еротематическата онѣ *пита* за познатото, а овѣя *отговарятъ*; въ хевристическата онѣ *воде* учениците къмъ предметѣтъ съ *питаня*, или имъ *дава задачи*, *решеніето*

на които трябва *они сами да наидатъ*; въ катехитическата и сократическата, отъ които се първата употребява само въ *религиозното*, а последната — *во остатното обучение*, учителѣтъ полека-лека съ питаня *измамва мислите* на учениците и така незагледно *развива изъ нихъ едно цяло*, частите на което сѣ дадените отговори отъ страната на учениците. Не е мъчно да се согледа, чи тѣа всички учебни форми мож' да се слѣатъ само въ две: 1., *преподавателна*, въ която учителѣтъ, споредъ нуждата, или ще показва, или ще приказва, или ще разговаря; 2., *вопросителна*, въ която онъ ще разработва даденото и ще повиква учениците, да представатъ това, що сѣ слушале отъ него, или що сѣ сами изнашле, измислиле. Зарадъ това нѣе и ненамираме никакво основание, да сѣществуватъ у насъ тѣа различни форми, съ развиваніето въ които, по между другото, мож' да стане и у насъ голямо злоупотребленіе, каквото е ставало и още става овде-онде на западъ отъ нѣхните прѣатели, а найвише отъ прѣателите на катехитическата метода и сократическата. Злоупотребленіето се состое въ това, 1., дето учителите отвише на широко запитватъ учениците и няматъ сигурна изходна точка; 2., дето се опинятъ да направатъ още поясно това, що си е само по себе ясно, и предметѣтъ гмечатъ дури до последното изтискване на содържаніето му, така щото учениците, мислителната способностъ на които е до сега повиквана отвише рядко, вече поченватъ да усящатъ въ себе си голяма досада; 3., докарватъ учениците си до дремливо мисленіе, понеже имъ всичко многу пѣти повтарятъ и въ малки откъси устно предлагатъ. Найстина, учениците трябва да се доведатъ до пѣлно

разумяване, обаче по найкъсът път; развиването трябва да е ясно и достъпно, обаче въ същото време трябва да се повикватъ и всичките душевни способности на ученикътъ. И така съществениите искания се състоятъ въ това, 1., да излиза развиването отъ една точка; 2., да върватъ ясно изводите едно подиръ друго, и 3., да се изговара ясно и определено заключението, резултатътъ.

Безъ друго, тука за всяки сериозенъ учителъ леже важна и мъчна работа, обаче, за голямъ жалъ, мнозина няматъ тая енергія, да изкаратъ развиването съ таква строгостъ и последователностъ, щото учениците да можъ да уловатъ точно всяка мисълъ, да разумеятъ отдялните предложения въ взаимните имъ отношения, да дадатъ смятка за това и да произвождатъ редътъ на мислите самостоятелно и строго. А между това безъ тая енергія никако не можъ да се мисле за истинска прозорливостъ и сигурно знание. Още отъ друга страна е необходимо и това, да се държе предъ очи въ развиването само предметътъ. За кого е важно разумяването, онъ со енергія върве напредъ, безъ да се спира при частното повече, отколкото е потрябно, и безъ да не дава на учениците упражнения, които се броятъ за необходими членове на целта. Тука всичко стое въ право отношение къмъ цялото; тука на всякаде се соглядва, чи прозорливостта е едничката целъ, която определява обемътъ и начинътъ на обяснението, развиването; тука се вижда и енергія во улавянето на съдържањето.

3. Найпосле мислителното улавяне на съдържањето се състое въ това, да се накаратъ учениците, на пр. при някоя матерія за чтение или изучаване, откако съдържањето ѝ се развие и добре

утвърде въ своите частности, да го прегледатъ въ свѣрзката му отъ всякъде, да го свѣрзатъ и групиратъ добре, и да изговоратъ определено главната мисълъ, въ която се оно сосредоточва. Така трябва да се преглядва и резюмирува отъ учениците и всяки отдѣлъ во обученіето. Обаче това има само тая целъ, да се направи за нихъ содържаніето още по̀проницателно и действието му върху волята имъ още по̀силно. Защото разгяжданіето самичко не можъ да даде никакво действително представленіе за предметъ, и найдоброто, найясното развиваніе не можъ да доведе до разумяваніе, соединеніето на мислите само си леже въ паметта, умътъ само нагладъ работи, содържаніето се пробормотва външно и повърхостно, ако е кѣсо само едно: това е внимаваніето и привычката къмъ него. Безъ него разгяжданіето не е разгяждане, мисленіето — мисленіе, разумяваніето — разумяваніе. Безъ него обясненіето, ученіето, развиваніето учителско не можъ да увлече ученикътъ въ предметъ.

Внимаваніето кара ученикътъ да се подчини и увлече отъ содържаніето, да го приеме драговолно и неподозрително, и да го освое съ разположеніе. Оно е истинското разумяваніе; оно дава на разумътъ трайностъ, свестностъ и тѣнкота, праве паметта вярна и яка, посочва на мисленіето пътътъ къмъ истината и го напълнява со содържаніе; сло изострява око и ухо за добра нагладностъ, праве външните усящаня служители на вътрешните и ги отново изострява чрезъ пълното увличаніе въ предметъ. Зарадъ това учительтъ трябва отъ край до край да разбудва у учениците вътрешно и външно вниманіе.

IV.

ФОРМАЛНОТО ОБРАЗОВАНИЕ.

1., *Що се разбирава подъ формално образование.*

Формално произлиза отъ *форма*, и ще рече, чи всичко, което принадлеже на формата, принадлеже и на него. След. формалното образование има работа съ формата. Содържаніе на последната сѣ големината, боята, мирисбата, свойствата на предметѣтъ. Няма форма безъ содържаніе, а и содържаніе няма безъ форма. Зарадъ това и не мож' да бѣде дума за формално образование, като за нящо, което само по себе самостоятелно сѣществува. За формата мож' да се говори само тамо, гдето има нящо, въ което се она открива. Во обученіето това нящо е содържаніето. Оно се не двое отъ формата; както овая не мож' да бѣде безъ содържаніе, така и содържаніето не мож' да бѣде безъ соотговорна на него форма. Зарадъ това никогашъ и нигде не мож' да се работи съ голо формално образование; защото само въ матеріата се изображава формата, и наопаки. И така формалното образование трябва да има свое содържаніе, защото само въ него може оно да се достига и ражда. По-неже работата е во формата, въ която се явява содържаніето; зарадъ това она въ поширокъ смисълъ заключава въ себе си всичко, въ което умствениѣтъ животъ на ученикѣтъ чрезъ освоеніето на содържаніето добива форма и изгледъ, и въ което се овѣ изказватъ во всите работности на животѣтъ.

Зарадъ това първата, именно вътрешната страна на формалното образование е, да добіе умствениѣтъ животъ на ученикѣтъ чрезъ содържа-

нето *соотговорна на него форма*. Но що е получило у насъ определена форма, това си се изказва отъвѣтъ, именно во всите работности и явления на вътрешніѣтъ ни животъ. Това става найвише чрезъ *говореніето, читаніето и приказваніето*. Правилно звучно, разчленно и чисто говореніе, вразумително и смислено читаніе, пристойно изражаваніе и изложение, въ което сѣ представени мислите въ природна свѣрзка радливо, правилно и ясно: това сѣ необходимите неща на формалното образование. Оно се простира и на другите работности, чрезъ които ученикѣтъ излага содѣржаніето, именно на *пееніето, пишеніето и шареніето*. Въ нихъ трябва да е содѣржаніето изразено чисто и както трябва, и така да стане още по̀силно. Формалното образование се соглядва и *во всета личностъ*, когато умственото проникване и обработване се изказва во яснѣтъ погледъ, израженіята на лицето и позата. Како стое формалното образование въ някое школо, мож' да ни покаже и външността на учениците. Тука се отнася *чистотата на телото, дрехите, книгите, чиновете, школското здание и околността му*. Всичкіѣтъ *школски животъ* трябва да е облеченъ въ такви форми, които сѣ чисто и соотговорно израженіе на онай духъ, който трябва да господствува въ школото сообразно со целта му. И така всичко, що казахме до сега, принадлеже на формалното образование.

2., *До колку мож' да бѣде формалното образование задача на народното школо.*

Формата е отличителенъ знакъ на предметѣтъ. Всичкіѣтъ органически животъ произвожда самъ отъ

себе формите, въ които се явява. Всяко животно, растеніе и изкопаемо има *своя* форма. Оная не е нящо случайно, но се обуславява отъ природата и сѣществото на предметѣтъ; т. е. она е самѣтъ предметъ; она е произведение на оная сила, която действа и сѣществува въ него. Зарадъ това задачата на школото се състои въ това, да разбужда умѣтъ на учениците. За да улавятъ добре формите, въ които се явяватъ природните неща, именно, изгледѣтъ, направата, составѣтъ и образованіето имъ. Защото формалното образование почива сега съ това, да се внесатъ природните изображения вярно въ душата на детето. Зарадъ това при обученіето въ природната исторія учительѣтъ трябва всякога да представяла на учениците и да ги кара да улавятъ точно изгледѣтъ и направата на описваните животни, растения и изкопаеми. Занемарено бива това формално исканіе, когато учениците му похващатъ и тѣпо разгляждатъ обикновените растения и животни, безъ да запомняватъ изгледѣтъ, направата и частите имъ, за да могатъ подиръ да ги изкажатъ ясно и вразумително. Това обучение трябва така да ръководи улавянето на учениците, щото они да се научатъ самостоятелно да описватъ тѣ неща, които се намиратъ въ нѣхнѣтъ хоризонтъ, и да можъ да покажатъ, на пр. на някое растеніе, изгледѣтъ, листѣто, цвѣтата, направата на стѣлбото, коренѣтъ. Тука се отнася и това, да иматъ они вярно представленіе за тѣ форми, които често сръщатъ, и да можъ да ги уприличаватъ, на прим. *листѣто*, като яйцести, стрелести, бѣбрезести, сѣрдцести, копѣести и проч.; *крайките* имъ, като зѣбчести, пилести, гѣбести и проч., а *направата* имъ, като перести, пѣрстѣсти, парталести

и проч. Понеже, за да се запознае ученикът добре съ предметът, трябва самостоятелно да го улове; зарадъ това учителът ще пази на две неща: 1., да не оставя учениците си да освалят формите безъ шарка, безъ нагледностъ и 2., да имъ ги представява отдално, а не само при предметът.

И обучението въ *географіата* има задача, да развива умътъ на учениците, за да улавятъ добре формите. Зарадъ това сега учителътъ е длъженъ да излезе на вѣнъ наедно съ децата, за да имъ покаже нагледно потрѣбните за разумяването на картата географически понятия, както: тумбарка, хридъ, гора, върхъ, поли, плавина, рѣбе, гърло, носъ, чукарка, долъ, поле, високи и низки места, клисура, стрѣмно место, бокове на хрида, азмакъ, езеро, река, лавъ и дясенъ брягъ, корито, глава и уста на реката и проч. Подиръ това трябва онъ съ помощта на картата да имъ представи възможно найживо планините и тяхното положеніе, висина и посока, реките и тяхната областъ, видътъ на землището, горите, моретата, плодоносните полета и проч., така щото да виждатъ они со умствените си очи картина, соотговорна на действителността. Найпосле онъ е длъженъ чрезъ нагледното си приказване да даде на всичко, съ което се запознаха до сега учениците, живописенъ видъ по отношеніе къмъ земледелието и занятіята на жителите. Това всичко сѣ форми на совсема пресно, живо и привлекателно съдържаніе; тяхъ трябва учениците да уловятъ толку ясно и цѣлрето, щото да могатъ не само да четатъ добре по картата, но и да скопирватъ сами въ голо цѣртаніе реките, планините, границите на изучената страна. Преко това тука формата трябва да служи само на съдър-

жането и практическите познания. За жалъ е само, нека го кажеме още веднъжъ, чи нашите географически карти, а найвише *картата на Европейска Турция*, сж толку препълнени, щото совсема не е възможно на ученикѣтъ, да си составе ясно представление за изгледѣтъ на страната отъ бжркотіата на знаците, фигурите и имената.

Найвише изостряватъ умѣтъ за улавяне на формите *геометріата и шаренето*. И двете се отличаватъ отъ светознанието съ това, дѣто формите въ нихъ се явяватъ отъ началото, не като действителни предмети, но во елементно разрязване. И двете се върщатъ кжмъ елементите на тѣа форми, въ които се явяватъ действителните предмети; они поченватъ съ линіите и праватъ различни комбинаціи съ нихъ, подиръ минаватъ кжмъ прости и сложни равнища (площади), и найпосле дохождатъ до телата.

Кжмъ формалното образование се отнася и *разумяването на говорната форма и на заключеното въ нея содържане*. Умственіѣтъ животъ на човека и всите негови умствени произведения си иматъ индивидуална форма. Всяко говорно нѣщо представлява содържанieto по свой начинъ. Изъ содържанieto и начинѣтъ, по който работе умѣтъ, се ражда и формата на говорѣтъ. Она е слободно, индивидуално произведение; она е врождена на содържанieto; защото ова се ражда въ нея, и зарадъ това му е собствено и найприлично облекло. И така всяка учебна матерія си има своя, определена форма. Она въ религіозното обучение излиза отъ содържанieto на библията, катихизисѣтъ и цжрковните песни; а во языко — светознателното обучение — отъ содържанieto на читанката. Когато учительѣтъ наедно со

учениците влиза въ конкретното съдържание и изъ оригиналната му форма изважда смисълътъ просто и природно, тогай и найслабите отъ нихъ ще могатъ, не само да се изразатъ самостоятелно за смисълътъ, но и сами да развиватъ и разширяватъ полученото си разумяване. *Формалното образование тука се състои въ това, да се научи детето, да излага вярно и обективно съдържанието во оригиналните и индивидуалните му форми на мислите и да ги осваля така, щото они да отворятъ пътъ на неговото мислене и да спечалватъ сърдцето и волята му.* По-неже формата е само съсъдъ, то и разумяването на формата е само средство, съ което мож' да дойдеме до оригиналността и пълнотата на съдържанието.

До тука се говори, чи *формалното образование се състои първо въ това, да се разбужда умътъ и способността на ученикътъ, за да разглежда и раз-
зумява добре природните предмети, както и да улавя представеното въ говорната форма съдър-
жание.* Отъ тука излиза,

1. чи това трябва да става само съ предметътъ на обучението;

2. чи зарадъ това за формалното образование да се взима само това съдържание, което найдобре отговаря на целта;

3. чи формалното образование трябва да се простира само до тамо, до гдето отива разумяването и освоението на съдържанието.

Формалното образование се състои второ въ това, да се направи ученикътъ способенъ, да излиза устно и писмено въ самостоятелна форма това, което е онъ освоилъ и научилъ.

Въ това отношение найвисокото правило е, да

бъде формата слободно, соотговорно, силно изражение на содържаніето. Когато ученикътъ излага мислите си за предметътъ така, щото изложението е индивидуална форма на разумяваніето му, тогай формата и содържаніето стоятъ въ право отношение.

Обичатъ някои да праватъ разлика по между *формално и матеріално* образование, обаче това не е наместо. Въ действителността они се несрещатъ едно безъ друго. Матеріата не мож' да се освое иначе, отсемъ мислейки; обаче чрезъ мисленіето она добива определена форма во умътъ на ученикътъ; всяка мисълъ ражда нагледности, влиза въ понятіето по определенъ и индивидуаленъ начинъ, и праве някакво вліаніе върху сърдцето и волята. И така, когато влиза така во умственіятъ животъ на детето, содържаніето добива въ него определена форма. Не се ли умствено обработе и асимилира, тогай оно леже въ паметта като мъртавъ и суровъ матеріалъ, а такви неразбрани знания не заслужватъ името на матеріално образование. Това, което се дава на ученикътъ за освавяне, трябва онъ да разумява така, щото да не му е оно сухо, но плодовито познание за цялъ вътрешенъ човекъ. *Всяко добро разумяване има целъ, да действува върху сърдцето и чрезъ него върху волята. Всяка прозорливостъ трябва да е лостъ на действиата и поведението.* А това е вече вътрешно действіе, тежненіе къмъ истината. Зарадъ това разумяваніето минува въ действіе само за истината. И така заедно трябва да стоятъ матеріалното и формалното образование; оно обяснява матеріата и я носе къмъ индивидуално освавяне и самостоятелно употребяване.

Сега подиръ общите посочвания, трябва да пред-

ставеме точките, отъ които зависи формалното образование въ частното. Они ще покажатъ, съ кой резултатъ се е работило въ школото и до где е оно достигнало. Они посочватъ масштабътъ, съ който трябва да се мяратъ извършванята, и зарадъ това заслужватъ особно уважение предъ онѣ, които водатъ грижа за напредокътъ на школското обучение. Ето ги:

1. Предъ всичко се иска *енергична умствена работа, серіозно влизане въ содържаніето, строго улазяне на мислите му и зарадъ това на всякъде привичка къмъ самостоятелно разумяване*. Това всичко недостига тамо, гдето учениците, ако и да даватъ добри отговори, обаче повтарятъ ги въ сжщата форма, въ която сж ги слушале. Тука работятъ само паметта, а не разумътъ. Зарадъ това първото искане се състои въ това, да се ръководатъ учениците во всяка матерія и лекція къмъ действително разумяване и ясна прозорливостъ. Искатъ ли някой да се увере, да ли е вървела така работата, трябва при повтораніето и изпитаніето да задава на учениците такви питаня, които би имъ дале поводъ, да искажатъ слободно смисълътъ и да дадатъ пълни отговори. За тая целъ длъженъ е учительътъ въ самото обучение да пази всякогашъ на това, 1., да отговара всяки ученикъ така, както онъ мисли за предметътъ, след. изражаваніето и изложеніето му да е самостоятелно произведеніе на разумяваніето му; 2., зарадъ това учениците трябва, не само да възприематъ и възпроизвождатъ даденото имъ, но и да произвождатъ самостоятелни мисли чрезъ обработваніето на матеріата; 3., да соединятъ ъедно всичко, що сж получили, и да го освоятъ така, щото да можъ да го изложатъ въ гладка и ясна форма.

2. Енергіата въ разумяването на съдържа-
нieto трябва да се изказва во всичко, що учениците
говоратъ, разказватъ и отдаватъ назадъ. Зарадъ
това не бива да се брое за научено нищо, сми-
сължтъ и разумяването на което ученикжтъ не
мож' да покаже. Зарадъ това, когато учениците го-
воратъ отъ песните, стихотворенята, катихизисжтъ,
библейската исторія, читанката и проч., учительжтъ
ще обръща вниманіето и размишленіето имъ върху
содържаніето и ще имъ задава питаня при тіа места,
изражения, предложена и стихове, за които они въ
говореніето си показватъ слабо или невярно разу-
мываніе.

3. За да се подире у учениците енергіата въ
мисленіето и говореніето, учительжтъ едностайно
ще пазе надъ това, да обръщатъ они цяло и пълно
вниманіе върху содържаніето и да го изражаватъ
бодро и силно. Искане се тука отъ учительжтъ жила-
востъ и енергіа, за да привикнатъ учениците му, да
си представляватъ смисължтъ и да го отдаватъ
назадъ всякогашъ ясно и свестно, когато говорятъ
наустъ или прочитватъ нящо.

4. Кжмъ енергіата на излаганіето се отнася
и това, да отговаратъ учениците всякогашъ съ
пълни предложена и така свързано, щото зададе-
ната задача да се реше напълно.

5. Зарадъ това не трябва учительжтъ да се
вмива въ говореніето на учениците, ако иска да ги
привикне кжмъ самостоятелно отдаване. Всяка по-
правка и справка трябва да си има местото само то-
гай, когато ученикжтъ е свършилъ, или поне ще се
захване новъ отдялъ.

6. Споредъ сжщото основаніе не бива онъ да

имъ подказва, ако иска да не му сѣхъ они лениви въ мисленіето. Може онъ да подказва, обаче тогѣй когато е потребно, да се побутне ученикѣтъ кѣмъ размишляване и да се науче самъ да разумява предметѣтъ.

7. По тая причина не бива и да *отговаратъ* учениците *въ хоръ* (всички накупъ). А когато они говорятъ въ хоръ утвърденіѣтъ вече резултатъ или буквално наученото нѣщо, учительѣтъ подъ никакво условіе да не *тѣрпе безмисленото на устѣ-говореніе*, но всякогашъ да дѣрже вниманіето имъ върху смисѣлѣтъ, за да го изложатъ ясно и соотговорно.

8. Когато прочитватъ или пеятъ на молитвата някоя цѣрковна песна, учениците трябва да пазатъ на смисѣлѣтъ и сѣхъ пристойното си говореніе да уголемяватъ действіето на содѣржаніето; защото формалната правилностъ се состое въ това, не само да се изразе вѣрно и строго логически, но и да се добре освое и отпечате въ душата етическото содѣржаніе, на което трябва да служатъ говореніето и мисленіето.

9. Зарадъ това, когато *прочитватъ нѣщо*, учениците трябва да го *разумяватъ до толку*, щото да могатъ *вразумително да отдадатъ назадъ прочитаните описаня, приказки и собитіа*.

10. За да пазатъ учениците на смисѣлѣтъ, когато имъ се *нѣщо приказва*, на пр. отъ библейската или отечествената исторія, учительѣтъ се *спира при отдалите и ги кара, да му покажатъ содѣржаніето*.

11. Всякогашъ въ *говореніето* трябва учениците да *говоратъ силно, ясно и пѣлно*.

12. За да бѣдатъ учениците самостояни и да

се изражаватъ добре, учительѣтъ трябва да изпълне дирните исканя:

а., да не говоре отвише многу и гърмовито, но да е спистливъ и тихъ въ думите си, и въ нищо, което децата можатъ сами да кажатъ, изнайдатъ и извършатъ, да не имъ се вмесва, отсемъ со едни знаци и едно командо;

б., да не катехизира това, което трябва да се разкаже и повторе отъ децата свързано и самостоятелно, и зарадъ това именно на испитанята да не се развива съ питаня и отговори това, което трябва да се яве като цяло нѣщо;

в., да задава найнапредъ питанята и подиръ да извиква децата, които има да отговарятъ;

г., да задава питанята споредъ развитіето на децата и да не оставя ни едно отъ нихъ безъ питане;

д., да сѣ питанята му добре и правилно скроени;

е., да не повтаря дадените отъ учениците отговори;

ж., да не сядатъ децата на чиновете немарно и размешкерено, но кораво, да иматъ всякогашъ очите си обжрнати къмъ него, да не вреватъ или шепотатъ, да стоятъ и ходатъ право и стегнато, да не се облягатъ на писалищата съ лактите и рѣците си, и да не се разкрачатъ при сяденіето, но да имъ сѣ нозете перпендикулярно подпрани на душмето. Телесната дремливость е во едно време и причина и следствіе на духовната. Мъртвостта, сѣнливостта и ленивостта въ мисленіето бѣрка на силното, цялото и бодрото говореніе за предметѣтъ, и тая немарность ослабително действува върху улавяніето на мислите и вліаніето имъ върху вѣтрешніѣтъ човекъ.

13. Въ предметите на упражненіето, и найвише

въ *читаніето*, *писаніето* и *смятаніето*, трябва да се праве *бързъ* и *сигуренъ ходъ напредъ*. Истинското формално образование се състое сега въ това, да се ползува ученикътъ съ потребните за практическитъ животъ форми на изложението, т. е, *читаніето*, *пишението* и *смятаніето*, въ тоя видъ, какъвто се иска отъ сношенята на животътъ. Разумното и вещото владаніе на тѣа опитности обусловява градусътъ на леснотата во улавянето, разумяването и отдаването назадъ на содържаніето.

Това школо, въ което децата не читатъ сигурно, съ добро произношение и разумяване, е нехвелито, ако и да се освалятъ въ него различни положителни знания. Също така добъръ ръкописъ и сигурностъ въ правописаніето въ тая областъ, въ която сѣ се упражнявале учениците, съ необходима потребностъ на формалното образование. Овова е достигнато въ смятаніето, не когато учениците упражняватъ смятаната си способностъ въ различни заплетени игри съ броевете, но когато мож' да решаватъ скороу и правилно задачи отъ практическитъ животъ.

14. *Всичкиѣтъ школски животъ трябва да има чиста, изрядна форма*. Зарадъ това необходимо е, да е добре на глѣдъ школската соба; да не покрива прахъ чиновете, зидищата и шкаповете; да няма никакви паужини по угловете и таванѣтъ; да е пометено душмето и да няма по него рязки отъ хартия и други остатки; да не сѣ чиновете разглобени и зидищата ободрани и оцапани; да иматъ цѣрните дѣски достаточна боя и да не се тѣркатъ плаките съ плюнки; да сѣ всякогашъ прозорците измѣени и цяли; да се вардатъ добре и чисто картите, читанките, перята, тетрадките и др. учебни срядства, и

всяко нещо да си има своето място; да влизатъ и излизатъ децата въ свое време, и то чинно и мирно; да сѣ иначе простите и сиромашките имъ дрехи чисти и неиздърпани, и да не имъ сѣ рѣцете, нозете и лицето обмазани и оцапани; да поздравляватъ всякогашъ влизаніето и излизаніето на учительѣтъ, както и на всяки вѣншенъ посетителъ, со внезапното, но тихото и приличното си укупно изправяне на местата си; да се употребява команда при стануваніето, сяданіето, приготвяваніето за пишеніе и проч.; да стое правъ и со отпуцени рѣце надоле всяки ученикъ, когато дава или приема сообщенія отъ учительѣтъ; да ставатъ клеветите и разправите само во времето на паузите или подиръ затваряніето на классѣтъ; времето за отиваніе въ школо да се огласува отъ школскіѣтъ служителъ съ клепало или голямъ звонецъ на школското здание, а времето на започваніето и свършваніето на всяка лекція — съ малко звонче; найпосле, да се воде дневникъ на отсъствіята ученически, въ които учительѣтъ ще излага причините и на своите отсъствія. Безпорядокѣтъ въ това всичко посочва на безпорядокѣтъ и во всета школека работностъ. Кой не е точенъ въ малките работи, како можъ да бѣде точенъ въ големите! Ако во вѣншността е малка нуждата отъ чисти, изрядни форми и порядокъ, още колку помалка ще бѣде она во вѣтрешніѣтъ животъ! Безпорядочніѣтъ изгледъ на школото е знакъ на онай безпорядокъ и на оная безформеностъ, презъ които се влече говореніето, читаніето, мисленіето, разумяваніето и нравственіѣтъ животъ.

15. За да се предваре претоваряніето съ матеріи и безплаността во изборѣтъ, необходимо е, да се

определятъ и разполагатъ учебните материи така, щото они да мож' да се обработатъ грижливо и основателно, и формалната страна да дойде до свойственото ѝ развитие. Тука се отнася това, да се утвърдатъ предметните познания съ читане и пишене, и свестрано да се употребява и упражнява вообщо всичко, що се уче. Зарадъ това разположението трябва да се направи така, щото да мож' да се обгърщатъ взаимно различните предмети. Споредъ това основание не мож' да бѣде *ни едно* школо безъ *годишна програма*, която съдържа разположението на учебната материя презъ цяла година. И *катадневната програма* трябва така да се начерта, щото да се знае, въ кой денъ презъ седмицата и въ кой часъ има да се обработватъ формално учебните материи. За да се окръгле обучението во умѣтъ на учениците, трябва оно понапредъ да се окръгле външно въ речените програми. Учителѣтъ трябва да ги има всякогашъ предъ очи и да върве строго по нихъ. Кой брое такви урядби за ограничение на слободата во ученето, онъ посочва съ това на леността и немарливостта си.

Отъ казаното до тука излиза, чи формалното образование отъ една страна се решително отхвърля, а отъ друга се безъ друго иска. Отхвърля се, ако целта му е образованието на способностите и упражнението на мислителната сила, а средство — съдържането; иска се, ако е резултатъ на ясното улавяне и правилно преобразуване на всичкото учебно съдържание, което се обусловява отъ целта на школото, и ако *представлява съдържането въ таки форми, въ които оно напълно мож' да действува върху учениците.*

3. *Какъ се добива формалното образование.*

Формалното образование само си излиза отъ разумяването и употребленіето на законното содържаніе; безъ обзиръ къмъ това содържаніе, или тежнейки къмъ незаконно содържаніе, оно действува щетно и разрушително.

1. Оно се добива чрезъ *разумяването на содържаніето*. Защото прозорливостъ се добива само чрезъ наглядно представленіе. Наглядността е формата, въ която всяко познание се заченва; само чрезъ нея се праве отраженіе во умътъ; само чрезъ нея се добиватъ вярни, соотговорни на действителността представленія; и живо разумяване се добива само чрезъ живата, проникливата наглядность. Наглядността заключава въ себе си во едно време и содържаніе, и форма; кой е разумель първото, онъ вече самостоятелно и вярно употреблява и последната. Мислите добиватъ форма и образъ само чрезъ конкретното содържаніе. Колку е поконкретно содържаніето и разумяването му, толку е поизразителна и формата. Тъпата, дремливата физиономія е форма на неразвитъ и слабъ умъ. Колку подълбоко действува содържаніето, толку е поостро умственото улавяне, поопределено сѣжденіето, поясенъ и побезпогрешенъ разсѣдокътъ, и посилна формата на устното изложене. Зарадъ това навсякаде е потрѣбно, да се стоплява ученикътъ въ него и да го има во умътъ и сѣрдцето си; тогѣй вътрешнітъ му животъ ще потече по тоя пѣтъ, на който посочва содържаніето. Зарадъ това целта на обученіето е разумяването и чрезъ него отхраната. Защото отхраната се състои точно въ това, да се науче детето да облича самостоятелно

умѣтъ, волята и поведението си во определени, предписани форми на животѣтъ. Зарадъ това учителѣтъ трябва да воде учениците си, не само къмъ логическо, но и къмъ нравствено разумяване, резултатѣтъ на което е действованието върху разположеніето на сѣрдцето. Тука се отнася това, да се излага во обучението найверно животѣтъ и отношенията на детето, след. да се взима оно изъ животните кръгове на детето. Зарадъ това се и облича обучението въ тѣа форми, които изражаватъ духѣтъ на фамиліата, обществото и школото, ако иска да вдѣхне на учениците такъвъ духъ. Ако има въ школото и дома чистота, тишина и пристойно поведене, кротостъ и благостъ, пристойно говорене, тѣжно усящаніе на приличіето и проч., и детето ще бѣде такво. Защото почитателностъ, набожностъ, вяра, любовъ, смиреніе, тѣрпеніе, милосѣрдіе и други сѣрдечни настроенія найнепосредствено и найдълбоко се внасятъ въ душата на детето чрезъ наглядността; колку поѣесто ги оно гледа у другого и колку поѣече стое подъ вліаніето имъ, толку поѣтвърда посока и форма даватъ на сѣрдцето и чрезъ него на умѣтъ и волята му, така щото, ако и да се разбіе сѣрдцето отъ смѣртта, они се неразбиватъ.

Зарадъ това трябва да раде учителѣтъ, да пренесе въ животѣтъ на детето всичко, на което го е училъ. Това е найвисоката точка за обясненіето на библейската исторія, катихизисѣтъ и проч.; защото они трябва да легнатъ въ сѣрдцето на детето. Само по тоя начинъ може онъ да образува у детето правилно и здраво сѣждане, което ще го направи самостоятелъ и практически способелъ къмъ това, да добіе оно вярелъ погледъ върху катадневніѣтъ животъ и

длъжностите си, и не само да знае, що иска Божието слово, но и да е готово, да върве по него. Тая точка трябва да има учителѣтъ предъ очи и во обработването на географіата, физиката, исторіата, шареніето и смятаніето. Защото каква полза отъ това обучение, въ което учителѣтъ, на пр. въ природната исторія, развива умствените способности на детето чрезъ разгледаніето и потѣжното описване на боята, големината, изгледѣтъ, направата на предметите, обаче забравя въ това формално упражненіе, 1., да му вдѣхне любовъ, благосклонность, сожализость, и човечина къмъ божіите создания, и 2., да му покаже, како да се ползува въ животѣтъ си со животните, растения и изкопаемите. По сѣщото основание и упражненіята въ шареніето, които трябва да направатъ окото и рѣката на учникѣтъ способни къмъ улавяне и представяне на хубави форми, ще бѣдатъ безполезни, ако се не науче онъ, да се ползува съ нихъ въ практическіѣтъ си животъ.

И техническата ни опитность въ *пееието* не струватъ за нищо, ако текстѣтъ и мелодіата не действуватъ върху сѣрдцето ни така, щото ніе всякогашъ со охота да пееме светските и цѣрковните песни и така все пѣвече и пѣвече да се предаваме на содѣржаніето имъ. Благозвучността и нежността сѣ твърде сѣществени неща на добро пееице.

Сѣщо така на разсѣдителното улавяне на това, що се чита, тѣжното различаване въ произношеніето, отдаването назадъ на содѣржаніето и усящаніето на нежните отношеня въ него сѣ пѣдобро свидетелство за формалното образование на *говорѣтъ*, отколкуто така наречените обясненя, когато они со жестока рѣка сполятватъ въ статіата.

И формите на църковният живот имат голямо отхранително значение. Изряден храмъ, тишина, набожностъ, благопристойностъ и внимателностъ въ божествената служба, чисто и сладко пеење иматъ подлѣбоко вліане върху христіанскіятъ животъ, отколкуто мож' да се мисле. Зарадъ това трябва да се даде тегло и на тоя предметъ, ако желаеме, да си извърше школото на пълно работата.

Още разумяването само донася до формалното образование, когато е развиваніето елементно, така щото да се определено изнася предъ очи и ясно улавя предложене по предложене, мисълъ по мисълъ. Елементното постѣпване се состое во отдвоеността, въ която се тура предъ очи частното, въ точността, съ която се оео утвърдува во умѣтъ, и въ свързването на мислите въ рядъ. Развиваніето трябва да бѣде формално ясно, логично и правилно, обаче содържаніето не бива да се разкъсва, но да се разгърща предъ ученикѣтъ въ неговата пълнота. Содържаніето има своя мирисба, като единъ цвятъ. При всяка църковна песна на пр. всичката работа е въ това, да не се губе поетическіятъ духъ и реалното содържаніе на религіозніятъ животъ чрезъ сухо, повърхностно обработване отъ страната на учительѣтъ; да не се отдава назадъ отъ ученикѣтъ смисълѣтъ на стихѣтъ и свързката му въ тежъкъ и неопитенъ говоръ и след. да не се обезобразява, но да праве онъ на ученикѣтъ потрябното впечатление и да се изражава отъ него гладко. Зарадъ това показването и утвърдуването на разумяването трябва да става така, щото оно да е израженіе на сѣрдцето и да се отразява въ него като во огледало сѣрдечното състояние, вътрешните усящаня и изпитаня. Зарадъ

гова спокойната, предпазливата поза на учителѣтъ произвежда у учениците спокойно, ясно развиване и представлене на предметѣтъ. Когато учениците мѣчно и еднострано разумяватъ това, което учителѣтъ обработва, тогай спава нѣхното вътрешно усящане, они не мож' да уловатъ содържаніето и след. лишаватъ се отъ дълбокото, нравственото му дѣйствиє.

2. Другото нѣщо, чрезъ което мож' да се добіе формално образование, е *упражнението*. Но тука трябва учителѣтъ да пазе на две неща: 1., да се праве упражненіе само въ законното содържаніе, така щото онова чрезъ него да се разумее и ясно изразе; 2., да се уче и обяснява така, щото добіеното да се утвърдува и запечатва во умѣтъ на учениците стѣпка по стѣпка. Зарадъ това, до колку е възможно, да се дава на обученіето форма на упражненіе. Зарадъ това читаніето, пишеніето, смятаніето, шареніето и пееніето трябва да сѣ изложителни форми на содържаніето, въ което оно ще се употреблява и обработва. Съ говореніе, читаніе и пишеніе се утвърдува предметното обучение. Во всяка лекція добіеното трябва да се излага соединено и самостоятелно. Старото трябва да се соединява съ новото, за да го обяснява. Трябва учителѣтъ да задава таки питаня, които трябва да улеснатъ сѣщественото разумяване на даденото содържаніе, а учениците да отговарятъ на нѣхъ напълно. Обработеното се повтаря во *измененъ рядъ* и се праватъ навождания на други места и предмети, за да стане познаніето помного-страно и попълно. На пр. въ географіята учителѣтъ задава на ученицити задачи, да праватъ умствени

пѣтуваня отъ едно место до друго, да сравняватъ места и дѣржави по между имъ.

Въ никоя лекція учительѣтъ не трябва да се пропружува на широко и на далеко върху предметѣтъ, но да глѣда поскору да свѣршва работата, за да не оставе учениците, да забраватъ онова, що имъ е преди малку казвалъ. Многу сѣ досадни на учениците онѣа формални упражненя, на които матеріата и разумяването ѣ служе само за средство, за да се представатъ и направатъ известните логически категории, на пр. причина и следствие, сила и действие, противоречіе, подобіе и проч. Такви манипуляціи не сѣ упражнение, но упраздненіе на мисленіето; онова расте само чрезъ това обработваніе, целта на което е разумяването на содържаніето.

Найприродно средство за упражняваніето и опитността въ говорѣтъ е вразумителното обработваніе и осваиваніе на содържаніето. Зарадъ това сѣ читаніето трябва да върве рѣка за рѣка обясненіето. Не трябва само да се чита и прекомяра обяснява, но и двете да се свѣрзватъ едно сѣ друго така, щото учениците да се научатъ да разумяватъ и сапикасватъ това, що читатъ, и възможно повече да се упражняватъ въ читаніето и бѣрзо да читатъ.

Машинално и мѣртво е това постѣпваніе, на пр. во языкознаніето, въ което учительѣтъ кара учениците, да извадатъ на хартіа всите глаголи отъ някоя статія и да ги преобѣрнатъ въ сѣществителни имена, подирѣ подѣ рѣководството на читанката да ги облечатъ въ найблизки определения сѣ питанята *чий? гдѣ? отъ що? со що? защо?* и найпосле да ги соединатъ во едно окрѣглено цяло. Сѣщо така машинални сѣ и тіа упражненя, въ които учительѣтъ кара

учениците, да преобърнатъ главните предложена въ покрайни (второстъпени) со союзите: *кѣде, ако, който, где, за да, чи* и проч. Същото се отнася и къмъ копираніето, когато въ него съдържаието е занемарено и работата е само во упражняваніето въ някои форми. Всяко съдържаието, което се обработвало во обученіето, мож' да се употреблява и за писмени упражнения въ целосообразенъ порядокъ. Тука децата работатъ посамостояно, отколкото при споменѣтото горе *струганіе*, и се научаватъ да се изражаватъ писмено твърде лесно. Формата и съдържаието нигде не трябва да се двоятъ едно отъ друго. Това е голямъ произволъ и несносна обида, когато се предлага нящо во формата на друго нящо, или когато едно съдържаието се представлява подъ формата на друго съдържаието. Учителѣтъ трябва да обработва всяки предметъ само съ тая целъ, да разбере ученикѣтъ добре съдържаието и да мож' да го отдаде назадъ въ таква форма на израженіето, която е природно произведение на собственото му разумяване. Въ противенъ случай работата прилича на детинска игра со формата: откъсва се чашката на единъ цвятъ и се тура на другъ! Зарадъ това учителѣтъ не трѣбва да казва: „кажи ми това съ други думи“! но: „кажи ми това, както го ти разумявашъ“! или: „що разумє сега отъ това“! Защото ученикѣтъ трябва да даде на съдържаието такво израженіе, което право соотговаря на разумяваніето му. Зарадъ това описанята не бива да се состоятъ во общи фрази и изражения, но да излагатъ и разясняватъ самото съдържаието.

V.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ПРАВИЛА ЗА ОБУЧЕНИЕТО.

Само любовта мож' да разгърне и спечале детинското сърдце и след. само она мож' да накара детето, да се хваща за работата охотно и енергически. Въ нея се състоє психологическата тайна. Зарадъ това първото исканіе се състоє въ това.

1., *Обученіето да се омиле на децата.*

Нищо не мож' да плене сърдцето на децата, отсемъ онай учитель, който помежду нихъ действа съ благъ, веселъ нравъ. Както пролетніжтъ ветрець, сълнечните зраци и росата измамватъ посежтъ на земята, така и тоя нравъ на учительжтъ измамва пресніжтъ животъ на малките деца — тіа невини, ангелски душици. Само топлината воскреснува умреліжтъ животъ въ природата, и само любовта разбудва заспалата сила въ детето и я довожда до таква изпълнителна способностъ, каквато не сж въ състояние да произведатъ никакво методическо искусство, никакви отхранителни средства. Да се чудешъ, колку скору расте мислителната работностъ, когато учениците сж ужещени къмъ предметжтъ. Даже слабите отъ нихъ се подигватъ умствено до тамо, щото даватъ таки отговори, които смайватъ учительжтъ, понеже излизатъ далеко надъ първното си равнище. Отъ тука излиза, чи мисленіето не мож' да се развива само чрезъ логически упражнения. Оно добива енергіа и сила отъ огнището на цялъ животъ, отъ любовта и предаденото участіе въ предметжтъ. Тука малкіжтъ човекъ расте въ нагледности,

които го обогатяватъ со усещаня, въ съдържае, което му разширява умственіѣтъ хоризонтъ, во изостряване на телесните и умствените му очи. И това всичко го побуждава да изкаже и изложи силно онова, което е вътрешно освоилъ. Зарадъ това ясното и вразумителното говорене, пълнотата и безпогрешността во изражаваніето, грижливостта въ пишеніето и писменото излагане, въ шареніето и проч. не по-малку зависатъ отъ ужещеніето на ученикѣтъ къмъ нихъ.

Обаче наклоностъ и любовъ къмъ предметѣтъ мож' да возбудеме у учениците, само когато сме сами ужещени къмъ него, когато се онъ у насъ ражда въ конкретна пълнота и така ясенъ и пріятенъ излиза предъ нихъ. Тогай онъ поминува у нихъ не като думи, но като животъ; тогай помежду учительѣтъ и учениците се образува духовна свѣрзка, и искрите се пѣрскатъ и отъ двете страни, и производатъ даже у учительѣтъ попълни и подлѣбоки наглядности въ разумяваніето на предметѣтъ. Тогай се явява творителната сила на човешката душа, когато се она както трябва грабне и тура въ движение отъ обектѣтъ. Това нѣ увожда во второто искане.

2., *Содѣржаніето за обученіето да се взима отъ тѣа кръгове на животѣтъ, на които принадлеже детето.*

1. Семето си има зачатіе въ себе си и се развива отвѣтре, обаче взима сокове отвѣнъ. Така е и умственото развитіе на детето; оно пробива отвѣтре, обаче храна взима отъ содѣржаніето. Детето трябва

да се ражда за тѣа кръгове на животѣтъ, на които е членъ, да зарастнува со цвѣрста любовъ съ нѣхъ и така да печале разумяваніе, обаче чрезъ возрастающето въ него разумяваніе да се науче да обича и служи въ нѣхъ со всето сѣрдце, со всичкіѣтъ си животъ. Така оно мож' да порастне, да созрее и да се преобразуе вътрешно, а това е целта на отхраната за сегашніѣтъ животъ и бѣдѣніѣтъ.

2. И чрезъ потребността се разбужда у детето наклоностъ, да се занимава съ предметите, т. е. да ги разумява и употребява. Зарадъ това школото, когато приѣме нови ученици, трябва да влезе съ нѣхъ въ тѣа тесни кръгове на животѣтъ, на които сѣ до сега принадлежале любовта, занятіето и мисленіето имъ.

3. Както се животѣтъ представлява на детето като цяло нѣщо, така и обученіето въ школото трябва една цяла картина, която ще представлява точно действителността, да направи отъ показаніѣтъ, соотговорніѣтъ на потребностите му изборъ въ кръгѣтъ на природната година и цѣрковната. Частните предмети, които ще се изваждатъ предъ детето, трябва да се явяватъ во онова сѣщото положеніе и околностъ, въ които се они намиратъ въ животѣтъ. Зарадъ това никако не мож' да се оправда психологически това обработваніе, въ което се говоре отдално безъ определена глѣдна точка за растеня, животни, искусствени предмети, домашни сосѣди. Частното трябва да стое предъ цялото, т. е. во онай животенъ кръгъ и хоризонтъ, на които принадлеже детето.

4. Понеже задачата на школото се состое въ това, да се отхрани детето като членъ на обществениѣтъ животъ; зарадъ това потребно е, да се на-

пълне и обученіето со онай духъ и животъ, съ които действително диха и трябва да диха обществото. Зарадъ това учительтъ во обученіето ще тура всякогашъ предъ очите на децата домашнітъ животъ, гражданскітъ и църковнітъ, за да не имъ излятва изъ главата това, що учатъ, но да намира въ действителните имъ отношеня реално землище. Това обучение, което не разгърща предъ децата фамилиарнітъ животъ наедно со скріените въ него сили на светостта и благочестіето, не ги запознава както трябва съ божествена служба и другите църковни обряди и обичаи, и не ги увлича въ нихъ, — лишено е отъ конкретната пълнота и наглядность на действителността.

Биле тясни, или широки рамките на отечествознанието, во всяки случай трябва оно да представлява на учениците цяла картина на действителнітъ животъ.

3., *Количеството и качеството на обученіето да сѣ строго соразмѣрни со изпѣлнителната способностъ на учениците.*

Виждъ по̀доле казаното въ статіата за *Сосредоточваніето*.

4., *Обработваніето на обученіето да соотговаря на природната духовна работностъ на детето.*

„Обученіето толку по̀лесно стѣпва напредъ, колку по̀вече оно соотговаря на природата“, казалъ е още Амосъ Коменіусъ.

1. Найвисокото правило въ това отношение,

разумява се, не мож' да бѣде друго, отсемъ това, да се повикватъ во обученіето отдялните душевни способности на детето въ сѣщата свѣрзка и въ сѣщото взаимодействие, въ които они действуватъ въ него въ друго време. Защото разгяжданіето, улавяніето, сѣжденіето, мисленіето не стоятъ у човека изолировано и независимо отъ остатните душевни способности, така щото да мож' да се развиватъ они сами чрезъ отдялни упражненія въ разгяжданіето, мисленіето и говореніето. И така участіето и интересътъ ни въ предметътъ разбудватъ сѣрдцето и волята ни, и даватъ имъ посока и оправка. Зарадъ това целта на обученіето не е во формалното упражняване на мислителната способностъ, но во отхраната на сѣрдцето и волята чрезъ силата на содържаніето. Изобразена ли е въ содържаніето тая посока на животътъ, за която трябва да се ражда детето, тогай оно действува и върху отхраната му, като се обработва соотговорно на целта; защото всяко разумяване е воспроизведение на содържаніето. Зарадъ това содържаніето трябва не само да се произвожда, но и да се воспроизвожда отъ ученикътъ. Оно представлява нящо отъ индивидуаленъ животъ, което трябва да се освое отъ учениците индивидуално. Става ли това природно, тогай и цялітъ човекъ дойствува и се развива кѣмъ всите страни, които сѣ турени въ содържаніето за примеръ.

2. Обученіето соотговаря на природата, когато оно поченва отъ тамо, отъ гдето поченва всяко познание, т. е. отъ показваніето на самітъ предметъ, — отъ нагледността, която обгърща не само това, що принадлеже на видимітъ свѣтъ, но не помалку и това, що мож' да се улове само чрезъ уметвено

гледане. Учениците трябва сами да гледатъ и слушатъ, сами да забелязватъ и сапикасватъ. Отъ това, що сж забележиле, трябва они самороботно да произвождатъ и употребляватъ всичко нататашно. Учителѣтъ само ще ги рѣководе, добре да разгяждатъ, да улавятъ, да праватъ изводи и заключения, и да изговарятъ това, що сж узнале. Где е необходимо, онъ трябва да приведе тука друго содържане и примери, отъ които они ще добятъ и извечатъ разумяването. Самостойността на учениците во улавянето се осигурява тогай, а., когато они на всякъде започенватъ отъ една точка и извождатъ отъ неа разумяването стѣпка по стѣпка въ строго развиване; б., когато излагането имъ вѣрве точно споредъ статіата; в., когато всичко, що сж добили, соединяватъ, утвѣрдуватъ и изговарятъ; г., когато разясняватъ предметѣтъ така, щото да се соглядва, не само *чи*, но и *защо* го разумеле они така. Всяко разяснение трябва да показва верността, т. е. трябва да се вижда, чи е дошелъ ученикѣтъ до резултатѣтъ; д., когато се изражаватъ они споредъ индивидуалното си разумяване. Возпроизвождането е самостойно, когато е оно изражение на индивидуалното освоение на содържането; е., когато само по тоя пѣтъ они дохождатъ до освоението на някое голямо цяло, на пр. на някоя повесть, някое зачало отъ Н. З., някое стихотворение, някоя песна и някоя статія за читане. Необходимо е, да се прегляда ясно содържането, да се представе нагледно ходѣтъ на мислите и да се определено утвѣрде главното содържане.

Обаче не е психологически вярно това, когато содържането се облича въ таки форми, които не сж самостойно и слободно произведение на разумя-

ваніето и които след. не спомагатъ, да се улове съдържаніето по̀добре и по̀проницателно. Всяко отдаване на съдържаніето трябва да е огледало, въ което се отражава индивидуалното разумяване на ученикѣтъ. Защото оно има целъ, да напаве разумяваніето по̀провидно и по̀трайно. Обаче загубва ли се самото съдържаніе, когато се предава ходѣтъ на мислите, и прибѣгва ли паметта къмъ общи категории, тогай се явява скаменета схемата, която е совсема безполезна за разумяваніето.

3. Въ мислителната работностъ на всеки човекъ, който се увлича въ някой предметъ, има някакѣвъ центъръ. Мислите му се упѣтватъ къмъ тѣа точки, които сѣ найвише важни за разумяваніето. Също така и во увожданіето въ разумяваніето на съдържаніето въ школото трябва да има единъ центъръ. Когато учительѣтъ едностайно дѣрже предъ очите на учениците главнѣтъ предметъ, ядката, и всяко частно привожда около него, тогай онъ се избавя отъ широката и ослабителната пропруженостъ и внася здравъ, цвѣрстъ ходъ въ мислителната работностъ и волята на учениците.

Тоя центъръ въ работите на човешкѣтъ умъ се изказва, когато онъ праве, да се отражаватъ помежду си добіените въ различни области и времена познания, да се проникватъ взаимно и да се соединяватъ ѳедно. Обученіето отговаря на тая потребностъ, 1., когато извѣршеното вече во единъ предметъ употребява за обясненіе на това, що се вѣрше сега т. е. когато една библейска поведь обяснява съ друга поведь, текстъ, или цѣрковна песна, и когато за разумяваніето на някое зачало отъ Н. 3., някоя цѣрковна песна, някоя статія отъ катихизисѣтъ на-

мира приготвено землище въ другите религіозни матеріи; 2., когато светознателните матеріи свързва помежду имъ споредъ природната имъ групировка; 3., когато въ тѣа описаня и приказки вмѣсва, гдето трябва, пееніето на потребните песни.

4. Обученіето соотговаря на детинската природа, когато читаніето, пишеніето, пееніето, смятаніето се разменяватъ со освоените предметни знаня така, щото овѣа да се употребляватъ во онѣа. Защото детето е наклонно, да си правѣ самѣ образи, и така тура въ действіе своите способности; виждайки себе способенъ за такви работи, неговата наклонностъ сега се преобрѣща въ работностъ, и радостта му отъ напредокѣтъ го кара да работѣ цвѣрсто. Работността на ученикѣтъ бива още понапрегната, когато онъ чита, пише, пее сѣщото содѣржаніе, което е слушалъ въ предметното обучение, и лесно совладява обработените въ различни области матеріи, отколкото когато прекѣсваніето и претоваряніето на матеріите пречатъ на вѣтрешното му собраніе и основателно преработваніе.

5., *Различните душевни способности на детето да се развиватъ и усовѣршенствуватъ взаимно.*

До сега се гядало на обученіето и отхраната, като на два совсема различни предмети, понеже и двете сѣ имале своя целъ. Мислило се е, чи обученіето има работа само съ познаня и опитности, а отхраната — само съ добра привичка и съ действованіе вѣрху сѣрдечното разположеніе, нравѣтъ и поведеніето. И зарадъ това до сега главната задача на школото е било обученіето, т. е. да се сообѣще на децата

известна сума познания и опитности, които ще имъ улеснатъ поминѣтъ въ тоя светъ. Колкуто до отхраната, она е била задача само на школската дисциплина, или на отдално отъ обучението действие. Обаче това не е вярно. Обучението е поскору составна частъ на отхраната; оно всема принадлеже на овая и ней е само еднопомощно средство. Во всяки обучителенъ предметъ трябва умѣтъ, сърдцето и волята да се отхранватъ и дисциплиниратъ чрезъ постѣпенно, ясно и увлекателно развиване.

И въ наустното учение има полезна отхрана; защото детето трябва да се науче, да се углядва строго всяка дума, да не осваива невярно и повърхностно произношеніето на думите, да не уче само думи, но и содържане, и след. да има содържаніето всякогашъ предъ очите си. Не трябва детето да се оставя, до дето не освое добре вътрешно това, що е учило. Не помалку напругане трябва да направи обучението, за да накара децата, да освоятъ вярно и трайно положителните познания въ географіата, исторіата, физиката.

Твърде съществено нящо е, да има учительѣтъ всякогашъ предъ очи тая нравствена страна на обучението; защото отъ нея зависатъ сигурността и плодовитостта на знаніето. И детето добива поголема печалба отъ привикваніето си къмъ грижливостъ и сигурностъ, къмъ вярностъ и правилностъ во всичко, което оно върше, къмъ точностъ и порядокъ, къмъ аккуратностъ, тишина и свестностъ въ работаніето, отколкуто отъ онова множество, което оно уче. Ще дойде време, когато положителните познания ще излетнатъ изъ главата му, обаче това вътрешно действие ще му остане капиталъ за поведението.

Кога е въ тѣя отношения *работността*, която действува отхранително, тогай и самото съдържање на предметното, т. е. религіозното и языко-светознательното обучение, произвожда още по̀длѣбоко, все-странно вліаніе върху детето. *Тука се изправя предъ насъ питаніето : како ще действува обученіето върху всяка душевна способностъ отдѣлно?*

Школото има да служи на практическіѣтъ животъ въ църквата, фамиліата, призваніето, обществото и държавата, а за него да приготвява детето. Зарадъ това и неговата задача е тройна: 1., да се *представе* на детето тоя животъ, 2., да се *внесе* въ душата му и 3., да се *изобрази* на него.

1. И така основната работность на обученіето се състое въ това, да се *представе* на детето съдържа̀ніето соотговорно на действителността. Това става а., чрезъ *наглядността*. Обаче детето не можѣ да добіе наглядность за фамиліарніѣтъ животъ, когато учительѣтъ му само показва и описва на картината една соба, и говоре за лицата, които сѣ представени въ нея, и за нѣхните работи. Ако тука не вее онай духъ на любовта, който трябва да духа въ собата; ако не се соглядва оная пожертвователна преданость, съ която родителите обича̀тъ децата си, и оная покорность, въ която последните служатъ; ако не назѣрцатъ оная набожность и онай духъ при молитвата, които осветяватъ сѣрдцето; ако не се вижда онай тишина и безмолвность въ които всяки членъ на фамиліата трябва да върше своята работа: тогай наглядното обучение не е никако наглядно. Само тамо е обученіето силно наглядно, гдето сѣ наглядно представени нравствените сили, които отвѣтре создаватъ животъ; тамо се изображава животѣтъ во

всичката си дълбочина и пълнота. Всичкият християнски живот да се донесе до жива нагледност въ този видъ, какъвто е во фамиліата, църквата и обществото.

Всяка приказка, всяка басна и пословица, всяко стихотвореніе, всяко описаніе, всяки исторически отдалъ, както и всяка библейска повестъ или зачатло отъ Н. З., заключава въ себе си нящо отъ животътъ. Въ нихъ на всякъде, като въ някоя изрядна рамка, е окръжлена една частъ отъ животътъ, която диха отътре съ нравствени отношения. Първата задача на това съдържае е, да се представе она на детето, т. е. да се разгърне предъ детето заключеніятъ въ него животъ. След. детето трябва не само да разумее логически съдържае, но и да усете въ душата си действието на представените въ него дълбоки отношения.

б., Само тогай мож' да се разумее добре работността и задачата на *разумътъ* во обученіето, когато се на цяло улове и уваже правилото: съдържае трябва да се представе на ученикътъ во индивидуалніятъ си образъ. Неговата работа стое въ служба на нагледното образование и има само гая целъ, да направи ясни изображения и да ги внесе въ душата. Обаче она е двойна: 1., *аналитическа*, раздробителна; 2., *синтетическа*, соединителна. При обработваніето на всяка картина или повестъ, на всяко описаніе или стихотвореніе, и на всяка статія за читаніе първото нящо е, да се изваде на видело това частно, отъ което найвише зависи разумяваніето, да се покажатъ отдвоени предметътъ, за който е думата, и това, що е казано за него, да се разложатъ сложните предложения, да се разяснатъ мислите въ них-

нита свързка и да се обяснатъ отдялни изражения. По тоя начинъ ще мож' да се отворе пътъ за разумяването. Обаче това трябва да се праве само съ тая целъ, да се разумее цялото, което се раздроблява. Мнозина учители безполезно дробатъ предложението съ няколко питаня, които никаква свързка няматъ съ него. Това е зло. Защото раздробляването трябва да се праве само за това, да се разумее свързката, и зарадъ това трябва раздробеното всякогашъ да се дава соединено и свързано, за да излезе ясенъ смисълътъ, който се приготвява чрезъ раздробляването. Къмъ тая аналитическа работностъ на разумътъ се отнася и това, да се разложатъ поголемите отдяли и цяли статии (зачала отъ Н. З., песни, стихотворения, повести, описаня) на тѣя рядове мисли, отъ които се они состоятъ, за да се още поѣтнко улове главното и да се отъ всякъде разгляда и подобре разумее цялото. Обаче и това трябва да се праве само съ тая целъ и така, щото да уловатъ учениците наглядно содържането.

Да се научатъ децата, да разказватъ сами библейските повести споредъ отдялите и планътъ на содържането имъ, — това е твърде добро нѣщо; защото това ще имъ помогне, да иматъ смисълътъ всякогашъ предъ очи. Обаче и това раздробляване трябва да става само за това, да направатъ понятието си за цялото цялостно и прозорливо. Зарадъ това колку е необходимо раздробляването на отдялните предложения, разложението на мислите и отдялното имъ утвърдуване, толку е необходима и другата работа на разумътъ — синтезътъ. Зарадъ това, при обясненіето на всяка религіозна и языко-светознателна матерія, трябва учительътъ да има за правило, да

утвърде на учениците си смисълът на отдялните стихове и предложения, да имъ покаже ходът на мислите въ строга постъпеностъ, да имъ представи съдържанието на многу стихове или отдяли и да имъ закрепи во умътъ свързката и главната мисълъ на цялото.

2. Когато се *внася* съдържанието въ детето, трябва да сѣ предъ очи найвише действованието въ *хру сѣрдцето* и *фантазіата*, и грижата за *пг метта*.

а., Евангелието е просмятнато нарочно за сѣрдцето. „*Ето благовестувамъ си голяма радостъ, която ще бѣде за всите човеци*“ (Лук. 2, 10), говоре първата вестъ за спасителътъ, който дойдѣ въ светътъ. И самъ Господъ казва: „*Елате при мене всички, умрудени и натоварени; и азъ ще ве успокоявъ*“ (Мат. 11, 28). Духовна нищета, плаканіе за греховете, гладуваніе и жадуваніе за правдата, прощаваніе на чуждите погрешки, справедливостъ, миръ и радостъ: това всичко става въ сѣрдцето. Въ него ние добиваме благодатта на Господа нашего І. Христа, любовта на Бога Отца и причастіето (сообщеніето) на св. Духа. Ние сме и ще бѣдемъ блажени, не когато имаме школко разумяваніе за всяко нѣщо отъ христіанското ученіе и ни е всичко доронка ясно, но когато имаме І. Христа и чрезъ Него едного милостиваго Бога, когато имаме вяра и любовъ. Това изважда страхътъ отъ наплашеното сѣрдце и робскіятъ духъ, и дава му детинскіятъ духъ, съ който ние викаме: Авва, Отче! Това нѣ кара да полагаме щастіето си на Бога, да му се предаваме, да имаме просто и благодарно детинско сѣрдце за добрините му, да му служеме и да му се покоряваме.

Обаче не трябва сѣрдцето да се повиква само

за религіозното обучение; оно е непомалку необходимо и при содържането на читанката, било оно отъ приказки, стихотворения и проч., или отъ природо-свѣтознателни матеріи. Ако учительтъ предъ статиата не разгърне сѣрдцето на ученикѣтъ, тогай содържането ѝ, при всичкото му обяснение, ще стои отъ него далеко. Какво изглежда това природо-историческо обучение, което не разгърща детинското сѣрдце предъ животѣтъ на растенята и животните, и не го увлича во искрена, смислена любовъ, нежно разгледаніе и свещена радостъ? Како никой нигде! Даже географическото обучение си остава мъртво знание, когато не излиза предъ душата на ученикѣтъ красотата и прелестта на отечеството му така, щото въ сѣрдцето му да се запалюва любовъ къмъ него. Всяко наглядно описание, което дава прясна и ясна картина, благотворно действува върху сѣрдцето. Това е сега, що се нарича *привлекателно* во обучението. Оно занимава како *сѣрдцето*, така и *фантазіата*.

6., До сега твърде малку се е ценило и уважавало голямото педагогическо значеніе на *фантазіата*. Почти совсѣма не се е она взимала во внимание како въ религіозното, така и во остатното обучение. Мнозина моратъ си умѣтъ, говорейки за действованіето върху сѣрдцето и за образованіето му, обаче на най-малку не имъ дохожда на умѣтъ, колку е важна отхраниелната грижа за фантазіата. Мнозина учители трудатъ се надъ отхраната на детето со уговаряния, наставленія и предувардванія, съ действованіе върху умѣтъ, сѣрдцето и волята, а во фантазіата му оставятъ пустославіето и честолюбіето, злорадостта и жетителността, прищевките и сладострастіето, да

играятъ съ него бесно и разрушително. И многу се чудатъ, гледайки детето заключено предъ всяко нхно действие, понеже незнаятъ, чи неприѣтельжтъ не е изгоненъ, но само вкаранъ въ цвѣрстата и яката твѣрдиня на фантазіата, изъ която си онъ въ сгодно време слободно излиза и едностайно праве нови завоеваня надъ цялъ човекъ. Защото ние сме такви, каква изгледа фантазіата ни. Со щѣ се найохотно занимаватъ мислите ни, со щѣ се найвише задоволява сѣрдцето ни, това се показва во фантазіата — това волшебнo огледало на вѣтрешніжтъ ни свѣтъ. Човекъ е робъ на всичко, що влада неговата фантазіа. Желашъ ли да видешъ, какъвъ си, пази, со щѣ се она занимава найохотно и наймного. Она праве надъ насъ страшно насиліе. Съ примамливите си картини она магьосва и заслепява умжтъ, запалюва сѣрдцето и поченва да заробява волята. Она нѣ записува и за-влача кжмъ престѣпления; она праве, да се влюбваме до безуміе въ това, що си воображаваме. Она нѣ възхищава съ картини на мечтателно щастіе и хвѣрля съ тѣга и ужасъ въ зловеріе и отчаянне. Всите разумни представления сѣ безсилни предъ тоя великанъ. Никакво убежденіе, никакъвъ горки опитъ не помага, даже молитвата няма сила, додето фантазіата не овлада любимите си образи и не опіе съ нхъ умжтъ, за да вѣрве подиря ѿ безъ сопротивленіе.

Зарадъ това е безкрай необходимо, да очистеме и осветлеме понапрадъ фантазіата, ако искаме подиръ да произведеме трайно вліаніе вѣрху сѣрдцето и волята. Обаче искаме ли да я очистеме отъ нечисти и мѣрени образи, трябва да внесеме въ душата друго, което ще я науче, да обича по̀доброто и по̀благородното. Това става, 1., когато учительжтъ предста-

влява на детето всяко содържаніе наглядно, както се каза погоре, и 2., когато го онъ внесе въ душата му. Защото овая се занимава съ това, що я заробява. Щò со охота и радостъ, или со ужасъ и тъга действува върху нея, това я цвѣрсто дѣрже; това праве въ нея определени образи, съ които се она задоволява и които произвождатъ върху нея често незнаено вліаніе. Зарадъ това всяко предметно обученіе има задача, да омиле на детето содържаніето, за да се занимава оно радо съ него. Тогай оно самò ще си праве въ душата определени образи, които ще действуватъ определено върху мислите му.

За да бѣде плодовито обученіето въ св. писаніе, катихизисѣтъ и цѣрковните песни, безкрай е необходимо уваженіето на тая точка. Трябвало би, да се научеме по̀добре да оценяваме св. писаніе отъ тая глядна точка. Какво величество, каква пълнота и дълбина на фантазіоніѣтъ животъ се представлява въ него! За да се разумеятъ добре цѣрковните песни, работата е найвише въ това, да се действува върху сѣрдцето и чрезъ него върху фантазіата; въ нихъ трябва да се отражава и изображава покорността къмъ Божіѣтъ советъ и воля, мирѣтъ подъ Божіето покровителство, любовта на Добріѣтъ Пастиръ, обещаното блаженство на Божіите деца, ако искаме да разбудваме въ детето искра и зачатіе на животѣтъ и да не бѣде абстрактно, мѣртво знаніе това, що е оно освоило. И историческото обученіе мож' да произвожда силно вліаніе върху фантазіата. Ако и да е работата найвише въ това, да приказва учительѣтъ толку живо и задирно, щото да закове въ младата душа вѣтрешни образи и съ това да туре основаніе на разумяваніето и паметта, всепакъ при това онъ не

трябва да забраве, да действа и нравствено върху фантазіята. Това онъ мож' да направи, когато соби-
тіата и мислите, които живи внася въ душата на
ученикѣтъ, посажда само въ землището на любовта
и предаността къмъ поставеното отъ Бога *мъдро*
началство, и не ги оставя да спотичатъ огнѣвъ въ
сърдцето, що подига страстите.

И стихотворенята, приказките и проч. произ-
вождатъ спасително вліаніе, когато учителѣтъ умее
да приближе и омиле на детето благородното и пре-
красното, което они содържатъ. Поезіята е собстве-
ната родина на фантазіоніѣтъ животъ; обаче духов-
ната поезія не трябва да подранява, а светското,
народното трябва да се избира така, щото да не
оправя пѣтъ на зла посока на животѣтъ, но да отива
къмъ образователната целъ и да я подpira.

Но всяко законно обучение вообщо действа
възродително и чистително върху фантазіята, само
когато се улавя содържаніето съ любовъ. Занятіата
съ важни предмети и съ работа, която повиква умѣтъ,
сѣ полезни вече съ това, дето оттѣргнуватъ човека
отъ нечисти мисли, които произлизатъ отъ празното
и безсмысленото сяданіе. Зарадъ това и добронаря-
деното школо съ бодріѣтъ и цвѣрстіѣтъ ходъ на
вниманіето, и со живата и правилната си работностъ
произвежда добро вліаніе, понеже съ това отбива
гнилото и нечистото. Оно е като здравіѣтъ въздухъ,
който разгонява лошите и отвратителните изпареня.

Още работата е въ това, да се увардатъ у уче-
ниците тѣя впечатления и картини, които имъ е дало
обученіето. Тука многу ще помогнатъ спокойната,
тихата прибраностъ и размишляваніето, съ които
трябва учениците да приематъ и освавятъ содържа-

нието. Зарадъ това е толку силно настроеніето къмъ молитва. Чрезъ него мислите и усящанята се дълбоко запечатватъ и вкореняватъ въ душата. Сърдечността и ужещеността праватъ продължително и трайно впечатление. А найвше силата на набожніѣтъ животь, съ която учительѣтъ говоре, е, което спасително действува върху децата.

И въ пееніето има голяма сила. Пее се радостъ, вяра, миръ за въ сърдцето, а невеселостъ, тъга, несогласіе, зломисліе за изъ сърдцето. Сега зарадъ това найважната задача на пееніето въ школото е, да создаде и удърже такво настроеніе, чрезъ което действува неговата сила върху децата.

Обаче многу сѣ щетни тіа упражненія, въ които учительѣтъ оставя детето, да си праве самò произволни и лѣжливи фигури. Това се касае и до тіа писма, въ които они излагатъ всякакви лѣжливи неща и притворни усящаня; както и до тіа сочиненія вообще, въ които на пр. они трябва да представатъ, како сѣ живяле нашите дядовци преди да се заселятъ на Балканскіѣтъ полуостровъ; или какъвъ ходъ ще вземеше нашата исторія, ако беха превзеле Цариградъ Симеонъ или Ясенъ Велики; или колку е голяма погрешката на св. Іоанъ Рилски, дето се оттегли въ пустинята въ това време, когато страшни ереси и раздори разкъсваха бѣлгарскіѣтъ народъ; и други подобни играчки на палавіѣтъ умъ.

в., За внасяніето на содържаніето въ душата на детето е твърде важна и грижата за паметта. Целта на запомняваніето или на буквалното освоение е, да е изученото цяло, да можъ да се каже во всяко време, да се разбере и освое по̀добре и по̀дълбоко, и да можъ да се припомнюва и привожда навсякъде.

Зарадъ това първата задача на учителятъ е, да омиле на ученика изучаваното наустъ и да го науче, да се ползува съ него. Това бива, когато е онъ наредилъ, да се читатъ и пеятъ църковните песни въ молитвата, и когато всякогашъ навожда освоените материи за обяснение на друго нящо. Отъ това съдържанieto добива поголема нагледностъ и пълнота, а освоените мисли цялостно се проникватъ и употребяватъ отъ учениците.

Когато безполезно стоятъ въ паметта на детето, запомнатите отъ него материи приличатъ на заріеніятъ евангелски талантъ. Обаче они не трябва да бѣдатъ таки, но да сѣ богато сокровище, отъ което всеки денъ се цѣрпе и какъ не се смалява, но още расте и сѣщественно помага на това, да действува съдържанieto все подлѣбоко. Голямо искусство е повторното употребленіе на изученото понапредъ. Чрезъ повтореното разсѣждене се научва човекъ, да разбира смисълътъ подобре и всестрано; колку повече онъ мисли и живее, толку подалѣбоко вникнува; зарадъ това и смисълътъ все полезно минува въ мислите и намеренията му. И съдържанieto чрезъ това му става полеко; и само такво разбираваніе, което съ леснота влада предметътъ, действува върху мислите му.

И повтореното добро говореніе на изучените стихотворенія, песни и проч. има голямо действіе, когато ученика внимателно размишлява надъ смисълътъ и можъ да го изкаже ясно и проницателно въ говоренieto си. Това е вообщо гледната точка, отъ която се сѣде за читанieto и говоренieto на учениците. И доброто читаніе и говореніе е едно изясненіе; и двете сѣ добри, само когато съдържанieto

се ясно отпечатва въ нихъ. По тая причина еднотайно трябва да гледа учительжтъ на това, да пазатъ учениците му на смисължтъ и да радатъ да го изкажатъ въ говореніето си. Силното разумяване ражда и силно, енергическо говореніе, а онова отново уголемява вътрешното действіе.

Говореніето въ хоръ мож' да бѣде найпроницателно, когато учениците сѣ навикнале да мислжтъ при предметжтъ. Говореніето показва, щѣ е останало на ученикжтъ отъ изученото. Целта е, да го има онъ всякогашъ предъ очи и да го повторе въ нужда.

Трябва да се доведатъ учениците до тамо, щото сродното само да имъ дохожда на умжтъ, една мисълъ да извиква друга и да се проникватъ взаимно. Защото, разумява се, обученіето е затова, да мож' да се припомнюва и употребява отъ детето въ свое време. След. и *припомнюването* трябва да се употребява за вкореняване на содържаніето въ душата на ученикжтъ.

Найпосле и *совестта* се взима предъ очи за тая целъ, Фразата: „совестно говори!“ има сомнително значеніе и по-скору накарва детето да кріе, отколкуто да говори искрено. Найдобре се отхранва совестта, 1., когато ученикжтъ серіозно гледа на предметжтъ; 2., когато исканята излизатъ предъ него толку ясно и определено, щото онъ да мож' да виде, како стоятъ они у него, и въ совестта си да признае, чи е сторилъ, или не, това, що се иска отъ него; 3., когато го въ свое време запитва учительжтъ: како стое това у тебе?

3. Това всичко служи за това, да покаже, како трябва да се внася содържаніето въ душата на ученикжтъ, и то съ тая целъ, да се *изобрази* на него

силно, определявайки и управлявайки цялата му личностъ.

а., Коя е целта на всяко познание и истинско образование, показва Св. Писаніе, говорейки: „*кой варде законѣтъ, той е разуменѣ синѣ*“ (Прит. 28, 7). Тѣа думи нѣ ги така превождаме на педагогическиѣтъ языкѣтъ: кой живее споредѣ науката, той е образованѣтъ, ученѣтъ човекѣтъ? Това е целта на всяко учение. Зарадѣ това учительѣтъ трябва да се сообразява съ нея, когато разгѣрща предѣ учениците си содѣржаніето на религіозното и языко-светознателното обучение. Трябва онѣ да произведе у нихѣ това разположеніе, което се отпечатва во всяка статіа. Детето трябва да се науче да разумява така, щото да се напълно соглашава со содѣржаніето и да определява споредѣ него мислите и действіата си.

б., Гдѣ се изобразява содѣржаніето силно на ученикѣтъ, тамо се оно облича въ точна, пресна форма на животѣтъ. Мѣтното говореніе, немарливото изражаваніе е знакѣ на слабото освоение. Напротивѣ, ясното и определеното говореніе, добронаряденото, смисленото и мочното изложение показватѣ, чи предметѣтъ е добре освоенѣ и соотговорно воспроизведенѣ.

И рѣкописѣтъ, чистотата и точността въ писмените изложения, както и аккуратността въ пееніето сѣ важни въ това отношение.

Исканата и ясната форма, въ която се явява содѣржаніето, отново уголемява вътрешното му действіе. Зарадѣ това въ школото при всяко изпълненіе, както при говореніето, читаніето, пееніето, писмените и устните изложения, смятаніето, шареніето трябва

да се гледа строго на голямата правилностъ и аккyратностъ.

VI.

СОСРЕДОТОЧВАНІЕТО НА ОБУЧЕНІЕТО.

Полководецѣтъ сосредоточва батальоните си, т. е. соединява ги на една или няколко точки, стеснява ги въ помало пространство, за да ги употребе съ толку погolemъ напредокъ за известна цель: Да *сосредоточвашъ* ще рече, да стеснявашъ, да ограничвашъ. Така се толкува тая дума и относително до обученіето. След. сосредоточваніето означава 1., *ограничение на матеріата*, и то съ тая цель, да се добіе разумяваніе на содържаніето, опитностъ въ практическото му употребленіе и отхранително действіе чрезъ него. Въ химіата да сосредоточвашъ ще рече: да очистишъ някоя матерія отъ разнородни составни части, да отдвоешъ последните отъ нея и така да усилишъ силата и действието ѝ. Също така се употреблява това израженіе и за обученіето. И тука да сосредоточвашъ ще рече, да отдвоешъ нееднородното, да изберешъ содържаніето, да наредишъ и обработвашъ отдялните предмети така, щото они всички да служатъ само на една цель. След. сосредоточваніето означава 2., *еднороденъ изборъ на матеріата и свързуване, наряджане и обработване на обучителните предмети сообразно со целта*. Кръгѣтъ се нарича сосредоточенъ, когато онъ има едно общо средоточіе, центъръ. Така и всяко частно, което се уче и упражнява, не трябва да се обработва

изолировано, но да се обяснява и представлява чрезъ напредъ изученото и така да се разбере цялостно. Обучителните предмети трябва да сѣ соединени помежду си и да сѣ захванати единъ съ другъ така, щото всяки по свой начинъ да служи на общата целъ и всички да се соединяватъ въ нея, като въ центъръ. След. сосредоточването означава 3., *взаимно наводнение и соединяване на матеріите и предметите помежду имъ* со целъ, да се добіе разумяване, самостоятелно изложение на содържаніето и чрезъ нихъ цялостно, отхранително действовање, като обща целъ на школото. И така сосредоточването е практическо приложение на правилото, чи целта на народношколското обучение сѣ разумяването и упражнението на содържаніето и чрезъ нихъ отхраната.

Оно се състои въ това, 1., да се ограничи учебната матерія добре количествено, 2., да се избере она добре качествено и 3., да се наводна она гдето трябва, и една обучителна гранка да се допълнява отъ друга и да служи на общата целъ.

1., *Да се ограничи учебната матерія добре количествено.*

1. Нетрябва само да се внася единство во обучението или да се свързватъ гранките му една съ друга, но да се стеснява и ограничва обемътъ на матеріата така, щото въ нея да се сосредоточва умствената способностъ на ученикътъ. Не ли е она достаточна споредъ мярката и исканието на обучението, тогай ученикътъ не мож' да добіе пълно разумяване, нито опитностъ во умеевието и след. още по-малку, мож' да дойде до силно вліаніе върху розпо-

ложението и личността му. Зарадъ това *доброто* ограничение е основание на *сосредоточването*.

2. Обаче такво ограничение никакъ не бива само отъ себе. Въ заинтересуването на учителятъ съ *някой предметъ* и въ ревността му къмъ *напредването* леже *искушението*, да *стъпва* онъ *бързо напредъ*, да *заграбва* *отвише* многу, да не *догледва*, чи *учениците* му не сѣ *добре освоили* *изученото* и сѣ *изгубили* *пѣтътъ* отъ *неговите* *отвише* многу *искания*. Кой *учителъ* *нежелае*, да *отидатъ* *децата* му *возможно подалеко*! Кой не е *изпиталъ* *измамата*, да *оценява* *работата* си *споредъ* *количеството*! Кой не е *радъ*, да *обработе* за *една година* 30 *наместо* 20 *библейски повести*, и на *кого* не е *драго*, да се *научатъ* 10 *наместо* 6 *песни*! Кой не *обича*, да се *прочитатъ* 200 *на место* 100 *страници* въ *читанката*! Кой не се *напряга*, да *влезе* *пòдлѣбоко* въ *богатата матеріа*, която *представлява* *соединеното предметно* и *языкознателно обучение*! На *кого* не е *мѣчно*, да *туре* во *физиката*, *географіата* и *исторіата* *ясни* *межди* *споредъ* *времето* и *развитието* на *учениците*! Кой се *мѣрще* отъ *това*, да *свърше* *работата* съ 2 *лекціи*, и да не *употреблява* 4!

Найвише *младите* *учители* се *соблазняяватъ* отъ *други* *школи*, които се *намиратъ* въ *пòсгодни* *условіа*, да *забиватъ* *целта* си *отвише* *далеко*, да *бързатъ* *отвише* на *напредъ* и да се *грабятъ* за *новото*, преди да се е *утвърдило* *добре* *старото*. *Мнозина*, ако и да *сознаватъ* *тая* *мѣчнотіа*, *всепакъ* не се *ударатъ* *пòдоле*, *защото* се *боятъ*, да не *имъ* *найдатъ* *махана* отъ *вѣнъ*. Ако и да *може* *някой* *способенъ* и *радливъ* *учителъ* да *отиде* *пò-далеко* *подъ* *някой* *обстоятелства*, *всепакъ* да не *праве* *това* *всякогашъ*. Онъ е

длъженъ да премерява обученіето строго споредъ развитіето и способностите на ученикѣтъ, споредъ външните условія и даденото му време. Не трябва да се окривлява учительѣтъ, когато онъ во едно занемарено школо е принуденъ, да оставе накрай твърде необходимото. Когато учениците сѣ умствено тѣпи, безсмислено разказватъ наустъ наученото, не читатъ и не говорятъ правилнозвучно, сѣ добро произношеніе и вразумително, още помалку се научиле, да изказватъ мислите си ясно и самостоятелно, и не сѣ се упражнявале въ разумяването и мисленіето, — тогай разумніѣтъ учитель ще върве напредъ съ матеріата толку забавно, колку е потребно, да се развива формалното образование съ разумяването и изложеніето ѣ. Или, когато найизвестните библейски повести не можъ да се разказватъ добре отъ учениците, онъ не ще да помине отъ една повестъ къмъ друга, додето я не отдадатъ назадъ они сигурно и удовлетворително.

3. Доброто ограничение се състое и въ това,

а., да не се туратъ целта и обемѣтъ на обученіето подоле, отколкуто искатъ времето, развитіето и потребностите на ученикѣтъ. Голяма безсовестностъ ще бѣде, когато учительѣтъ отъ леностъ и лекомисліе се задоволява съ помалку, отколкуто можъ да извърше школото;

б., да се изуча всичко на цяло и напълно. Сосредоточването не тѣрпе пустославіето на учительѣтъ, който съ повърхностните изпълненія на малцината поспособни ученици се задоволява въ щета на мнозината послаби; оно не тѣрпе прудостта му, която намира поголема пріятностъ въ самодоволното профессорствуваніе, отколкуто въ това, да

си налага самъ ограничение, да не се грабе за новото, додето не се разбере и удовлетворително изпълне старото отъ послабите. Доброто сосредоточване иска отъ учительтъ, да се сосредоточва самъ въ предметъ, да се задоволява съ малкото, което е достатъчно подъ дадените условия, да се погружава въ него со всичката си любовъ и душа, и да е при него не съ половинва, но со всите мисли, со една дума, да е воодушевенъ съ преданостъ и търпение. Защото само тогай онъ ще разбуди у учениците си вкусъ и ревностъ къмъ предметъ, и ще разшире умствените имъ криля до толку, щото они сами да вжрватъ напредъ и подобре въ работенето съ него. Сосредоточването иска отъ учительтъ, да праве сигурни и бързи напредоци, като ограничава со ясенъ и отворенъ погледъ обучението въ тая областъ и опитностъ, които сж найнуждни на ученикъ, и като гледа на ограничението само като на условие, за да сосредоточва како себе, така и учениците со всета любовъ, радостъ и преданостъ въ сообразните со способностите имъ предмети. Многу е полесно за човека, да лета като пеперуда въ широкото поле отъ матерія на матерія и да взима тука една троха, тамо единъ откъсъ, отколкото неморно да оправя, да поправя, да повтаря, да допълнява, да тура предъ очи и неоставя частното, додето се оно неразумеетъ и сигурно освоетъ. Тука се отнася дотърпяването, самоотвержеността и енергіята, за които няма никакво предусящане онай учитель, който се професорски само шета въ классътъ. Тая енергія се състоетъ въ това, да се сосредоточва внимателността и мислите на учениците во всяки предметъ и работностъ така, щото да се туратъ въ действие всите

нихни способности. Когато учительът не сосредоточва себе и учениците си въ предметът, тогав никакво ограничение не довежда до сосредоточването. Оно иска едностайно обръщане къмъ главнітъ предметъ, за да се овлада ясно и сигурно. Оно на всякаде търсе ядка, именно: ядка въ матеріата, ядка въ разумяването, ядка во умееніето, ядка въ сърдечното разположение. Оно е противъ ненадейната смѣтеностъ въ содържаніето, противъ дремливостта во обученіето, противъ шупливостта во изпълненята и противъ всяка недотѣкменостъ и слабостъ. Оно презира назобени и външно призалепени знания, и иска сбито и цвѣрсто умение, което не се губе като вода въ пясъкъ, но си стое трайно, ако и да е отдавна забравена школската мѣдростъ. Оно иска реални напредоци и совсема определени резултати. Оно иска, да се обработва содържаніето умствено, за да помине во вътрешното същество и да стане на ученикътъ толку свое, щото онъ да определява цялата си личностъ по него. Едностайно обръщайки мислите му къмъ предметътъ, оно иска съ това, да образува въ него вообще твѣрдъ, точенъ и прибранъ нравъ, съ който онъ ще върше всичко на цяло, съ любовъ и доволство.

в., Сега за да добіатъ учениците во всяка лекція определенъ резултатъ, необходимо е, да утвърдатъ, свързано изговоратъ и определено освоятъ они найнапредъ въ малки, подиръ въ голями отдели това, що сѣ училе стѣпка по стѣпка въ предметното обучение. Како става това, ще покаже подоле статіата за *Повтореніето и Изпитаніето*.

4. За да се ограниче матеріата добре споредъ времето, потребно е, да има всяко школо и всяки

класъ программы, за които говорихме понапредъ. Кой вижда въ нихъ ограничение на свободата си, онъ още не е узналъ, чи не е никакo възможно добросовестно употребяване на времето и предпазливостъ во обученіето безъ строго наряджане и разделение на матеріата. Учебната матеріа трябва така да се наряде и разположе въ программите, щото во всяка гранка на обученіето да мож' да се зида натаѣкъ и да се сравнява новото со старото. Зарадъ това не мож' да бѣде цялостно обученіето на погорніѣтъ класъ, ако не иска учительѣтъ, да знае за това, що се уче въ подолніѣтъ.

2., *Да се избере учебната матеріа добре качествено.*

До сега разсѣждахме само за обемѣтъ на матеріата, а не за самата матеріа; зарадъ това се ражда тука питаніе: како трябва да се избере содържаніето, за да се разумее отъ ученикѣтъ цялостно и така да действува вѣрху разположеніето му? Учебната матерія е избрано добре качествено, когато она служи само на тая целъ: да се приготве детето за практическіѣтъ живостъ въ цѣрквата, фамиліата, призиваніето, обществото и дѣржавата.

1. Но всяки отъ тіа кръгове на животѣтъ предъ всичко иска отъ насъ, да живееме въ нихъ като христіани, да изказваме въ работите си христіанска вяра и услужаніе. И това е *една* целъ. Она трябва да бѣде въ нашите народни школи центѣръѣтъ, къмъ които трябва всичко содържаніе да тежнее и всичко да работе надъ преобразованіето. Зарадъ това матеріата е избрана добре качествено, когато има едностайно предъ очи тая целъ и се употребява съ последователностъ и истина за нея.

Обаче последователността въ цялостното формиране на обучението относително до християнската отхрана се не състои въ това, да бѣде всичкото обучение за религіята, що не е възможно, или да се свърже природознателно обучение со св. писаніе, що не е природно, но само во умственото улавяне и въ това, да се избере за языко-светознанието, смятаніето, пееніето, шареніето, читаніето и пишеніето такво съдържаніе, което ще науче детето, да разумява и изпълнява своите длѣжности въ животѣтъ като християнинѣ. Зарадѣ това на всеки предметъ ще се даде това положеніе и значеніе, което му прилича споредѣ другите цели на школото.

Истинската последователностъ се състои въ това, да носе обучението печатѣтъ на истината. Оная се изказва, не само когато учительѣтъ обучава децата въ библейската исторія, катихизисѣтъ и църковното пееніе, що е неизбежно, но и когато онѣ въ това обучение действува со силата на собственіѣтъ си благочестивѣ животѣ. Работе ли онѣ тука хладнокървно и съ вътрешно отвращеніе, понеже мисле, чи тая работа е поповска, калугерска или, що е още полошо, неважна и след. непотрябна, тогай въ работата му няма истина, която едничка е въ состояніе, да разбуди вяра и у децата. Няма истина, когато въ природната исторія, географіата и отечествената исторія влада такѣвъ духъ, който няма нищо общо съ духѣтъ на св. писаніе, когато душата на учительѣтъ е мъртва въ религіозните лекціи, а оживлява само въ тѣа области и лекціи, които го увождатъ въ собственіѣтъ му животенѣ елементъ. Няма истина и тогай, когато катихизисѣтъ, отъ една страна проповядва на ученикѣтъ за голямата любовъ къмъ ближніѣтъ, а чи-

танката, отъ друга, внушава му совсема противно настроение къмъ непріятельжтъ му; или когато му първижтъ говоре за Божіжтъ промисълъ на земята, а последната не му дава ни спаване, карайки го да мисле, како мож' да се награбе онъ пóвечко „благіа жизни.“ Обаче намерилъ ли е учительжтъ истинскіжтъ центъръ на умственіжтъ си животъ, тогай всичко въ ржцете му се воодушевява самò съ христіанско усящане; тогай не само во историческите и природознательните му лекціи, но и въ географическото обучение се слуша това, що е найвисока и найдостойна задача на школото. Тогай и обученіето му въ смятаніето ще помогне на ученикжтъ, да привикне къмъ слистливостъ, правилно употребяваніе на приходите, домакинственъ умъ, точностъ въ малкото, избягваніе на излишните разноси, радливо употребленіе на времето, внимаваніе вжрху дозволителни печалби, добротворностъ и проч. Такжвъ учитель не задава на учениците си таки задачи, които хранатъ грабливъ и користолюбивъ нравъ, както задачи за лотареята и пр.

2. Още соджржаніето е избрано добре качествено, когато оно служи на *практическижтъ* животъ. И това е *втора* целъ, чрезъ която трябва да се дойде до цялостността въ матеріата и до образованіето на учениците. Обученіето въ религіята е практическо, когато оно отъ голата и скаменетата висина на идеалното знаніе слиза во областта на тоя животъ, на който принадлеже детето; когато му оно представлява въ реаленъ, конкретенъ видъ животжтъ въ фамиліата, цжрквата и обществото; когато оно предъ него облича вярата, молитвата и заповедите въ плотта и кжрвта на действителността и му показва, що му е нужно за земніжтъ животъ и небесніжтъ.

Спечалените въ природознанието, географіата и исторіата познания на ученикѣтъ сѣжъ практически, когато сѣжъ право пропорціонални со умственото му образование, така щото онѣ не само да дава разумна смятка за нихѣ, но и да мож' да се ползува съ нихѣ. Зарадѣ това сега всеобщата исторія принадлеже толку малку на народното школо, колкуто и твѣрде специалното увожданіе въ чужди и далечни крайща на светѣтъ, на пр. Индіа, Китай, Аравіа и проч. Зарадѣ това не сѣжъ за народното школо и тѣа песни и стихотворенія, които отварятъ единѣ хоризонтѣ, който леже вѣнѣ отъ хоризонтѣтъ на детето и нататашното му образование.

Обученіето е практическо, когато дава на детето разумяваніе и вяренѣ погледѣ вѣрху практическіѣтъ животѣ, безѣ да задлѣбва во отдалните видове призванія. Добѣръ говорѣ, вразумително читаніе, леснина въ разумяваніето и отдаваніето назадѣ, безпогрешно и непраздно писмено излаганіе, опитностъ въ потрѣбното за животѣтъ смятаніе и способностъ въ разумно употребяваніе на спечалените познания въ светознанието и въ шареніето на прости предмети изѣ промишлената областъ: това сѣжъ истинските качества на *практическото обучение*. Колку пѣвече оно занимава учениците во упражненіето, толку пѣдобре ги приготвява народното школо за животѣтъ. Овова е именно школо на упражненіето, и способността на учениците му зависе отъ това когато учительѣтъ избира содѣржаніето така, щото оно да мож' да се освое отъ нихѣ упражнявайки се. Това струва найвише за языкознанието, когато оно, на место да се состое въ теоретическа грамматики, има за основаніе упражненіето на децата въ разумя-

ванието и владаніето на языкѣтъ. Кѣмъ качествено добріѣтъ изборъ на содържаніето се отнася и това, да се избира оно вообще така, щото всичкото обучение да има целта си въ годното умение. Когато се сообразява съ тая метода на обученіето, упражненіето изглежда по просто, отколкото е било до сега. Въ постѣпваніето се явява еднородностъ; методическите забикалки се смаяватъ и на всякъде работата бяга на напредъ.

3., *Да се навожда учебната матерія, гдето трябва, и една обучителна гранка да се допълнява отъ друга и да служи на общата целъ.*

а., *Да се навожда учебната матерія, гдето трябва.*

Тука сосредоточваніето се състои въ това, да се наведе едно содържаніе за обясненіе на друго содържаніе така, щото они да се сліятъ въ понятието на ученикѣтъ и така да му станатъ по̀проницателни и по̀силни. Оно има тая целъ, да представи ясно на ученикѣтъ всичко содържаніе, което е обработвано въ различни области и времена, въ цялостно разумяване и така да го науче, да може онъ самъ да навожда, комбинира и сравнява сродните неща по между имъ, за да ги насаде въ спечалените си познания като новъ фиданъ.

Това сосредоточваніе трябва да работи во всяка лекція на предметното обучение. Работата става на два начина: 1., когато се разумява частното въ неговото отношеніе къмъ цялото и се улавя лежащія въ содържаніето центъръ. Всяко соединеніе на ми-

слите, които се добиятъ отъ разгледаніето на някое растение, отъ прочитваніето на някоя статія, отъ обясненіето на някоя библейска повестъ и утвърждаването на добіеното е сосредоточване. Защото оно има тая целъ, да даде въ ржката на ученикѣтъ конецѣтъ (нишката), за да овлада отъ една точка съдържаніето въ неговото разнообразіе. 2., Както сега во всяка статія и предметъ трябва да се обрѣща умственіѣтъ погледъ на детето върху улавяніето на главното съдържаніе и на главніѣтъ предметъ, след., както трябва да се наводятъ частните помежду имъ во ядкаты, така трябва и старото, узнаното да се наводить за обясненіе на новото. Обаче това предполага, не само чи всичката учебна матерія на всяки предметъ и классъ е целообразно наредена и разделена, но и чи учительѣтъ точно знае, щѣ се е обработало до тогай во всяки классъ. Онъ трябва да е жива программа. Само тогай ще мож' да се преработва извършеното въ сѣщіѣтъ предметъ въ подолніѣтъ классъ, и да се наводить обработената вече матерія на други гранки. Съ тоя начинъ не само ще се приготве за новото плодовито землище въ старото, но и това, щѣ е било изучено, ще стане на ученикѣтъ понагледно, попълно и поживо, така-щѣто оно няма вече да леже въ паметта и представленіето му отдвоено и разкъсано, но ще се прониква умствено съ другото. Кога учительѣтъ обрѣща всичкото размишленіе на учениците върху разумяваніето на това, щѣ е предъ очите имъ, тогай оно добива централно положеніе во умствената имъ работностъ; нуждата отъ пълно умствено освоеніе на предметѣтъ иска, да размишляваме надъ всичко, щѣ е годно во областта на добіените ни знания. Сѣществена задача на обученіето е, да науче

детето, да употребява отъ всичкото богатство на добіените си знания всичко, що мож' да му служи за разумяване. Но тука, ако и да мож' да се влезе въ найразнообразни области, всепакъ, разумява се, трябва да се праватъ наймногута навождания по между тѣа учебни предмети, содържаніето на които многу пѣти се задирва. Това бива:

1. въ *религіозното обучение*, когато се обяснява една библейска поведь съ друга, текстъ со текстъ, едно место изъ катихизисѣтъ съ друго, или размесено, т. е. поведь съ текстъ, църковна песна съ някое место изъ катихизисѣтъ, и наопаки. Извършеното въ по̀долніѣтъ классъ употребява се въ полза въ по̀горніѣтъ, и въ различните гранки на религіозното обучение трябва да се праве нататашно взаимно навождане. Съ тоя начинъ содържаніето става изобилно, а разумяваніето цялостно.

2. По сѣщїѣтъ начинъ се обработватъ и *языкознателните матерїи*, т. е. обяснява се едно стихотвореніе съ друго, една матерїа за читаніе съ друга, или минува се отъ матерїата за ученіе въ матерїата за читаніе, и наопаки. И тука се повтаря и употребява старото съ новото. Многопѣтните навождания направятъ содържаніето едно съ начинѣтъ на мисленіето и възрєвнєто на ученикѣтъ.

3. Сѣщо така има многу додирни точки помежду содържаніето на *религіозното обучение* и содържаніето на читанката и светознателните предмети, а найвише на природната исторїа и отечествената.

4. *Светознателните предмети* се намиратъ въ толку разнообразна зависимость и сродность по между си, щото и тука сѣ необходими многу взаимни навождания. Опише ли се отечеството, изведнѣшъ се

употребляватъ добіените вече природно-исторически познания, описаните растеня, животни и изкопаеми, за да се допълне картината съ нихъ. Също така въ нататашното обучение въ географіата, а найвише во отечествознанието, се свързва природно-историческото обучение съ промишленото, за да се даде на детето живо представление на страната и жителите ѝ. И во отечествената исторія учительтъ трябва да се обръща къмъ добіените географически познания, за да даде на улавянето на събитіята по сигурно землище. Обаче не трябва тука само да се трупа разнообразна смесъ отъ познания; защото това не е сосредоточване, но разкъсване и разбъркана безпорядочность. Сосредоточването се състои во уметвеното соединене на разнообразното во едно цяло. Но и това соединене не можъ да се нарече сосредоточване, ако оно не слива и не асимилирува предметните познания во умътъ на ученикътъ. Още сосредоточването, ако и да влиза въ твърде разнообразна областъ, все пакъ трябва да свързва само това, което споредъ природата си соотговаря на действителността. Знакътъ, по който оно можъ да се познае, е *нагледността*. Групируването му. Пластичността и природността сѣ, които ще подпратъ сосредоточването. Въ повторението трябва природно-историческото, физическото, промишленото и историческото да се соткае едно съ друго така, щото частното въ свързката му съ другите предмети да се разумее добре отъ ученикътъ и да се запечате цѣлостно во умътъ му. Обучението само подражава на това, що катаденъ върше животътъ. Ние всяки денъ виждаме въ животътъ едни и същите предмети, обаче они всяки денъ ни се представяватъ като нови, понеже се явяватъ въ раз-

лични и непознати до тогай за насъ соединеня. За-
радъ това и обученіето ще бѣде добро тогай, когато
праве такви упражненія со учебните предмети.

5. И това е сосредоточване, когато учительѣтъ,
при задаването на различни задачи по *смятаніето*,
се ползува съ реалните условія на домашніѣтъ и
гражданскіѣтъ животъ и въ сѣщото време дава на
учениците си някои предметни наставленя, които до-
пълняватъ до негде природознателното обучение.

До тука се говорѣ, како мож' да се навождатъ
помежду си отдѣлни матеріи во единъ и различни
обучителни предмети. Това всичко е слободно навож-
даніе. Обаче и цѣли обучителни гранки трябва да се
свѣрзатъ една съ друга, за да се раздвое на купове
брѣйѣтъ и обработването имъ.

б., Да се свѣрзатъ обучителните гранки
една съ друга и да допълняватъ една
друга.

Въ това отношение се препорѣчватъ дирните
точки за целосообразното наряджаніе на единъ уче-
бенъ планъ.

1. Въ *религиозното обучение* свѣрзуването на гран-
ките се состое въ това, да бѣде въ долніѣтъ классъ
и средніѣтъ библейската исторія главенъ предметъ
и да се свѣрзватъ съ нея текстове, цѣрковни песни
и катихизисѣтъ; въ горніѣтъ классъ библейската
исторія да се заместе отъ библезнаніето, което ще се
состое въ читаніето на по́важните места и зачала отъ
св. писаніе, и въ кѣсото увожданіе во всяка книга
отдѣлно; да се излага катихизисѣтъ на основаніето
на тоя всички матеріалъ.

2. Въ *светознателните* гранки: географіата, отечествената исторія, църковната и природната, и физиката, свързването на гранките ще стане, когато въ долніѣтъ классъ и средніѣтъ господствува природознателното обучение; съ него се свързва отечествознанието. И въ горніѣтъ классъ ще се изучава современо само *единъ* предметъ, така щото различните предмети да върватъ едно подруго и силата на учениците да се повиква всякогашъ само за единъ отъ нихъ. И животното царство, растителното и изкопаемото няма да се обработватъ отдвоено, но ще се свързватъ едно съ друго споредъ природни навождания. Сѣщото се случва во физиката и природната исторія.

3. Читаніето, пишеніето, языкознанието, пееніето, смятаніето и шареніето сѣ предмети на упражненіето. Тука свързването става, когато они взиматъ матерія и содържаніе отъ *предметното*, т. е. религіозното и светознателното обучение. Така на пр. *читаніето* се свързва съ религіозното обучение, когато во всяки классъ учениците прочитватъ това, що е било обработвано въ библейската исторія, катикизисѣтъ, св. писаніе и песникѣтъ на църковните песни. Сѣщо така и читаніето въ читанката служи за утвърждение на това, що се е обработало въ соединеното языко-светознателно обучение.

Въ *пишеніето* се постѣпва по сѣщіѣтъ начинъ; и тука краснописателните упражнения ще се свързватъ съ правописателните и стилистическите, когато краснописаніето, споредъ изпѣлнителната способностъ на детето, служи на предметното обучение и когато упражненията въ правописаніето и сочиняваніето *смаляватъ* безпогрешността на написаното.

Тука ще се прилагатъ и утвърдватъ необходимите правописателни и граматически наставления. *Язикованнето*, т. е. разумяването и опитността во изражаваннето, що се упражнява и нагляжда (отхранва). Всичко трябва да се изговаря правилнозвучно, смислено, съ добро произношение и изражение.

Съжрзването въ *пееннето* се състое въ това, да се пеятъ мелодіите на тѣа църковни песни, които сж вече изучени, и да се употребляватъ они разливо въ целта на школото. Също така стихотворенията и народните песни върватъ рѣказа-рѣка, така-щото пееннето стое въ служба на подостозабележителните отъ нѣхъ.

И въ *шареннето* се избира полезното, на место прѣатното, и упражненята въ него, где е потрѣбно, се обрѣщатъ кѣмъ такви форми на животните и растенията, промишлени и физически справи и географически шарки, които не можъ да се уловатъ и запомнатъ безъ формално представление.

4. Найпосле мислите и умствената работностъ на учениците се съсредоточва и съ това, когато разнородните обучителни лекціи не върватъ безъ рядъ, но надъ единъ и сжщѣтъ предметъ се внимава и работе многу време. Но, за да се махне умората, трябва да се изменява формата на работността и занятіето. Подиръ всяка лекція отъ религіозното и соединеното языко-светознателно обучение трябва да има лекція отъ читаннето, пишеннето или пееннето.

Споредъ тѣа точки начертана катадневна програма ще се представе въ III. частъ на това сочиненне.

Това взаимно обгърщанне на предметите има за целъ цялостното проникване и упражняване въ разумяването, и дълбокото действованне на содържаннето върху расположеннето на децата.

Сосредоточването се простира върху обемът на материята и иска ограничение, — върху изборът и иска, да служи она на *една* целъ, — върху съдържанието и иска свързване на обучителните гранки; обаче оно се състое, не въ централизирането на предметите и съдържанието, но поскору въ произведеното чрезъ нихъ цялостно умствено преобразование и оякване, и въ практическата способностъ.

VII.

ПОВТОРЕНИЕ И ИЗПИТАНИЕ.

1. *Повторение.*

Повторение има отъ два вида: 1., повторение, което има тая целъ, да донесе до ясно разумяване и сигурно освоение това, що се е обработвало въ лекцията; 2., повторение, което има целъ, да поднове, да утвърде, да соедине съ другото онова, що е по-напредъ извършено въ други лекции, и така голямата областъ на знанията да донесе до добронаредено предметно и говорно владане.

1. *Повторението служи за вразумително и сигурно освоение на частното.* Откако изнесе учительътъ предъ очите на учениците някой предметъ или някоя картина, и они подъ ръководството му изговоратъ това, що виждатъ, тогай въ долніѣтъ классъ трябва всяко предложение, щомъ се изговоре добре, да се повторе отъ единъ ученикъ, или въ хоръ. За да се отдалече безсмислеността, разумява се, не трябва учительътъ всякогашъ да казва: „повтори!“ или:

„що се каза?“ но, ако вижда, чи предметът още не се е добре разумял, или вниманието на някое дете има нужда отъ подбутване, онъ ще зададе питаня, които трябва да накаратъ децата да разумеятъ и свързатъ настоящето съ предишното. Въ средніѣтъ классъ и горніѣтъ учениците трябва, споредъ леснотата на предметътъ, да мож' да соединятъ ѳедно 3—4 и по́вече отдялни предложения, които сѣ излезе отъ обработването. Произведените по тоя начинъ групи на соединените мисли ще се повторатъ отъ учениците непринѣдително, така-щото они въ дадената свързка да ги определятъ и запечататъ во умѣтъ си предметно и говорно. Учителѣтъ ще скрое отъ нѣхъ малки задачи со определено заглавіе, или питаня.

Въ преподавателната учебна форма, като резултатъ на обученіето, трябва да се добіе, 1., разумяването на всите предложения отдялно, 2., говорното имъ освоене и 3., групируването имъ въ малки отдяли. Найпотрябното въ приказването е, да обработва учителѣтъ лекціата споредъ природните отдяли на содържаніето и, щомъ се обработва единъ отдялъ, да кара учениците да го повторатъ, за да го запечататъ во умѣтъ си. Подиръ това тѣа всички отдяли да се соединяватъ во едно голямо цяло, додето най-после при свършокътъ не излезе просто и природно главното содържаніе. Пробни лекціи за това ще се дадатъ во II. частъ на това сочиненіе.

Во *вопросителната* учебна форма учителѣтъ не трябва да тѣрпе многу отговори на задаваните отъ него отдялни питаня; защото иначе, когато трябва да се покаже резултатътъ на изказаното, ще бѣде принѣденъ да помине още веднѣшъ по преждніѣтъ пътъ. Но трябва учениците да отговорятъ така на

всяко питаніе, щото споредъ классѣтъ да мож' да соединатъ ѹдно 2—5 отговори, да ги отдадатъ свѣрзано и да ги окръжлатъ въ кѣси отдѣли. Кога учительѣтъ съ питаня разлага и обяснява даденото, на пр. някоя статія отъ читанката или катихизисѣтъ, някоя библейска повестъ, цѣрковна или народна песна и проч., не бива да забравя, чи учениците трябва полученото да запечататъ во умѣтъ си ясно и да го свѣрзатъ съ предидѣщото или последующето, да отдадатъ назадъ групираното и така да освоятъ всето содѣржаніе.

2. *Въ свое време направеното повтореніе мож' да бѣде напредочно, само когато утвѣрдува оно на учениците оноа, що се е понапредъ учило.* Повтореніето и утвѣржденіето се праве въ предметното обученіе 1., всякогашъ отъ лекція до лекція, зарадъ това и накарва учительѣтъ учениците да прочитатъ или научатъ по книга това, що имъ е обработвалъ въ някоя лекція; 2., подиръ свѣршокѣтъ на някой голямъ отдѣлъ, на пр. една книга въ Св. Писаніе, единъ природно-исторически отдѣлъ, географически и отечествено-исторически въ читанката; 3., въ крайѣтъ на всяко тримесечіе; 4., въ свѣршокѣтъ на всяка школка година. Тука матеріата вѣнъ отъ обикновениѣтъ ходъ трябва да се повторе така, щото сродното да се групира и новите навожданя да родатъ нови мисли и пѣлно разумяваніе. Найпосле 5., въ горніѣтъ классѣтъ трябва да се повторе и утвѣрде припомнително всичко, що сѣ училие децата въ подолните классове, така щото, когато ще напустне вече народното школо, ученикѣтъ да изнесе изъ него нящо цѣло и напѣлно освоено.

2. Изпитаніе.

Изпитаніето совсема се отличава отъ обученіето. Овова приличе на ораніето и сееніето, а онова — на жетвата и вършитбата. Мнозина учители обичатъ да жнеятъ тамо, гдето нищо не сѣ сеяле; искатъ отъ тамо, гдето трябва да дадатъ и да изработатъ нящо; изпитватъ тамо, гдето трябва само да отворатъ пътъ на разумяваніето. Обаче и това е лошо, да обучава учительтъ тамо, гдето трябва да испитва и со отдѣлни питаня да извиква производителната работностъ на учениците въ толку малки измерения, щото процесътъ на мисленіето имъ да се състоє само въ разумяваніето на содържаніето, а не во изложеніето му като свързанъ и самостоятелънъ резултатъ. Питаніето въ себеси още не е изпитване, но бива такво, само когато иска отъ учениците, да премяратъ самостоятелно преработената областъ на матеріата и да я овладатъ предметно и говорно пакъ самостоятелно споредъ мярката на умственото си развитіе. След. изпитваніето е искусство, което иска отъ учительтъ, 1., да задава на учениците само задачи, върху които они трябва сами да говорятъ, и да се варде отъ неуместни питаня и прибѣркваня въ говореніето имъ; 2., да не задава ни отвише широки, нито отвише тѣсни питаня, но така да групира въ нихъ обученіето, щото всяки ученикъ да добіе едно завършено цяло, което нящо онъ лесно можъ да направи, ако вообщо знае предметътъ; 3., да умее да изпѣлнява потребната помощъ. Зарадъ това трябва онъ да работи още предъ обученіето надъ всяки резултатъ такъ, щото не само онъ, но и учениците определено да сапикасатъ тѣ задачи и да сѣ всякогашъ готови за отговаране. Въ

приготовляването за изпитание учительтъ е длъженъ 1., да вземе предъ очи тѣ задачи и да ги туре въ строгъ рядъ едно по̀друго, 2., да размисле добре, какви преходни питаня трябва да дава, когато овде-онде разумяването на учениците не е сигурно. Подиръ това изпитаніето взима такъвъ изгледъ: учительтъ улавя со очи всите ученици и въ това време, когато овѣ всички гледатъ у него, онъ, бидейки скуденъ и ослободенъ отъ всяка лишна дума, задава няколко задачи, за да иматъ време да размислятъ надъ нѣхъ малку нящо. Всяки ученикъ, додето го изпитватъ, длъженъ е да стое изправенъ на местото си, за да се виде, чи онъ, а не другъ отговаря, и чи всички, а не само някои отъ нѣхъ се изпитватъ. Когато говорятъ децата, не трябва да се пресичатъ; само груби граматически погрешки се поправятъ на часътъ, а всичко друго при свършокътъ на задачата. Учениците вършатъ работата си на̀цело и пълно; а учительтъ се оттеглява наскрай и говоре възможно наймалку, защото во изпитаніето няма да се гледа, како онъ *можъ* да обучава, но какъвъ *напредъкъ* е показалъ во обученіето си. Учительтъ мълче и ръководе, а учениците самостоятелно излагатъ резултатите и съ това даватъ найхубаво свидетелство за точността и способността на учительтъ. Колку по̀пълно и по̀радливо извършватъ учениците задачите, толку по̀вече се показва искуството на учительтъ, който е мълчалива душа при изпитаніето. Отсемъ учительтъ, всите остатни присѣствующи лица си отстрана гледатъ и слушатъ: само поканенітъ или назначенітъ отъ школската властъ изпитателъ *можъ* да пита, и то споредъ задачникътъ на учительтъ.

VIII.

ЩО ИСКА ХИГИЕНАТА ОТЪ НАРОДНОТО ШКОЛО.

Педагогіата иска отъ Народното школо, да приготве разумни и благородни членове на обществото, а хигиената желае, да сѣ тѣа членове здрави и яки. Условіата, които напълно удовлетворяватъ исканята на педагогіата, се изложиха въ горните статіи. Потрябно е сега да представеме още тѣа условіа, подъ които мож' да се достигне желаніето на хигиената.

1., *Школскіѣтъ плауѣ.*

Онѣ трябва да е отдвоенѣ отъ другите кѣщи, на чистѣ въздухѣ, ясенѣ, сухѣ, нависоко место, далеко отъ досадніѣтъ шумѣ и вредителните изпареня. Онѣ трябва да има достаточна големина за отдвоено школско здание и доволно место за градина, гимнастика и игри; за двете последне се брое околу 3 □ метра на дете. Онѣ е добре насипанѣ, измазнетѣ и сѣ добѣрѣ едѣрѣ пясѣкѣ поминатѣ. Достѣпѣтъ кѣмѣ зданіето се калѣдрмисва, а зданіето се отнаоколу постиля сѣ мазни плочи.

2., *Школското здание.*

Оно трябва да има проста, но отличителна форма отъ остатните здания на местото. Оно е покрито со цинкѣ, който найдобре варде отъ преливането на дѣждѣтъ, и наредѣ покривѣтъ му има малка звонара, която повиква учениците за въ школо. Найдобре е, да сѣ всите деца собрани подѣ единѣ покривѣ; всепакѣ, где това нящо не се допу-

ща отъ раздалечността на махлите, мож' да се направатъ по махлите помалки здания само за долніѣтъ классъ, а остатните два класса пакъ да сѣ на едно место. Нашиѣтъ народъ трябва да привикне, да гледа на школското здание като на место, не само гдето новіѣтъ насадъ се приготвява за добъръ домашенъ, граждански и църковенъ животъ, но и гдето всяки неговъ членъ намира строго осѣждане или одобрение на свойѣтъ начинъ на живееніето во обществото, както и потрѣбните совети и средства за нататашното си развитіе и усовѣршенствование. Отъ тука е нуждата, да има подъ покривѣтъ си всяко градско школо, покрай потрѣбните классни соби, още доста широко место за изпитаня, соба за народна библиотека, зала за народно читалище и народни собраня, соба за смесеніѣтъ советъ, соба за учителски собраня, канцеларія за варденіе на дневниците и други школски предмети, както и за приѣманіе на вѣжниши посетители во времето на паузите, и жилища за учителите; а всяко махленско или селско школо — само едно жилище за учителѣтъ и соба за старешинскіѣтъ советъ. Учителските жилища трябва да сѣ свързани съ школското здание, но пакъ да си иматъ отдѣлни ходове. Всяко отъ тѣа жилища се състое отъ единъ кабинетъ, една соба за спаваніе и едно место за яденіе и омиваніе. Тѣа всички части на учителското жилище наедно со отдѣлніѣтъ имъ ходъ ще захващатъ едно пространство отъ 7 м. дължина и 6, 50 м. ширина. Ако е потрѣбно за учителите, да има още една котларница и подрумъ, они се праватъ отдвоено и далеко отъ школското здание, за да не се соблазняватъ учениците и да не се разваля въздухѣтъ отъ мириз-

бите, които ще излизатъ отъ тамо. Понеже тѣа жилища сѣ потрѣбни само за неурожденци — учители, зарадъ това, при начертаніето на школскіѣтъ планъ, трябва да се предвижда подирната надавка за нихъ, безъ да се нарушатъ сѣществените разположенія на зданіето.

Иска се, да е зданіето затворено отъ всите страни и да се вижда отвѣнъ само долната лествица, която воде въ главніѣтъ му входъ. Тоя входъ, както и долната лествица, която трябва да е направена отъ каменъ, иматъ ширина близу 2 м; а вѣтрешните врата и лествици сѣ широки не помалку отъ 1, 50 м. Вообще всите лествици иматъ малка наклоностъ и доста широкъ настѣнъ, и не сѣ мощне длѣзи.

Понеже децата въ классовете трябва да стоятъ во времето на молитвата сѣ лицето на кѣде изтокъ; зарадъ това и главніѣтъ фасадъ на школското зданіе, на който сѣ разместени прозорците на классовете, обѣрнатъ е на кѣде северо-изтокъ, а остатните части сѣ положени на юго-западъ.

3., *Направата на чиновете.*

За да се махнатъ веднѣшъ за всякогашъ измежду децата ни подгѣрбавеността, кѣсоглядността, главоболіето и другите злини, които излизатъ отъ нарушеніето на правилното течение на кѣрвта, необходимо е, да иматъ чиновете големина и форма, определявана отъ разумни правила, а не отъ случайѣтъ или произволѣтъ на майсторѣтъ. Чиновете, споредъ израстѣтъ на учениците и отъ трите класса, трябва да сѣ отъ три различни големини.

Седалището, сообразно съ трите си посоки, има да отговаря на целесообразността. 1., Оно трябва да

леже надъ душмето толку високо, щото, когато горната свивка на коляното совсема леже на седалището, а долната въ правъ угълъ висе отъ него, стъпалото да почива върху душмето. Вообщо вземаната висина на седалището мож' да бѣде 0,35 м. за долніжтъ классъ, 0,40 м. за средніжтъ, и 0,45 м. за горніжтъ. — 2., Оно трябва да има таква ширина, щото всета горна свивка на коляното, когато кърстницата се допира до гърбѣжтъ на задніжтъ чинъ, да е подпряна дури до подколяното, след. една ширина отъ 0,23 м. за долніжтъ классъ, 0,25 м. за средніжтъ и 0,28 м. за горніжтъ, обаче и не повече, защото иначе децата се пузгатъ на напредъ и се лишаватъ отъ подпиранието на кърстницата си. Предніжтъ край на седалището трябва да е окръгленъ, за да не прежилява децата. — 3., Оно трябва да е снабдено со задна подпорка, на която има детето да се подпира съ кърстницата си, ако искаме да не го боле половината и след. да седе мирно и прилично. За таква подпорка ще служи дѣската, съ която се затваря до седалището задніжтъ край на дирніжтъ чинъ. Но за да бѣде поудобно седеніето на детето, подпорката трябва да има наклонностъ отъ 0,04 м. за средніжтъ и 0,06 м. за горніжтъ.

Предніжтъ край на писалището трябва да е толку повисокъ отъ седалището, щото лакѣжтъ на слободно спущената и малку нящо отъ телото отдадената рѣка да стое повисоко околу 0,03 м. След. разликата помежду висината на седалището и висината на писалището мож' да бѣде отъ 0,25 м.; или по̀добре, задната висина на писалището трябва да е отъ 0,63 м. за долніжтъ классъ, 0,69 м. за средніжтъ и 0,75 м. за горніжтъ. За момичетата, които

носатъ поширочки фостани, при равна големина се придава още по 0,01 м. възвишение на писалището отпредъ.

Никако не трябва да се търпе обикновеното въ нашите школи широко до 0,15 м. и повече отдалеченіе на ветрешиѣтъ край на писалището отъ крайѣтъ на седалището; защото оно накарва ученикѣтъ при пишеніето, да взима совсема неприлична и въ сѣщото време щетлива поза. Това отдалеченіе мож' да бѣде отъ 0,05 м. за долніѣтъ классъ, 0,06 м. за средніѣтъ и 0,07 м. за горніѣтъ, когато нозете на писалището и седалището сѣ както трябва издлѣбани и писалищната дѣска е малку нящо издадена.

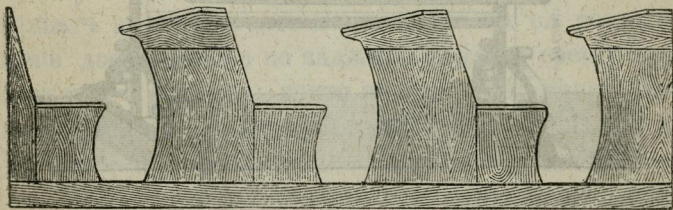
Писалището, споредъ израстѣтъ на децата, трябва да има достаточна ширина, именно 0,38 м. за долніѣтъ классъ, 0,41 м. за средніѣтъ и 0,45 м. за горніѣтъ. За да има гледаніето подобѣръ угѣлъ, писалището трябва да има наклонностъ отъ 0,03 м. за средніѣтъ и 0,05 м. за горніѣтъ; при поголема наклонностъ се отвише лесно пузгатъ предметите, които лежатъ вѣрзъ него. На горната частъ на писалището се дава хоризонтално положеніе, широко 0,08 м. за долніѣтъ классъ, 0,09 м. за средніѣтъ и 0,10 м. за горніѣтъ; оно е отъ всите страни затворено со едно колку пѣрстъ височко первазче, за да варде перята, кондилите, линирите и пропаднатите въ дѣската тенекини цѣрнилници, отъ които се по една брое на двама ученици.

На всяки ученикъ се посочва оная *длѣжина* на чинѣтъ, която соотговаря на отдалеченіето и на двата му лакта, когато онѣ седе удобно и нашироко, имайки положени за пишеніе вѣрзъ писалището и двете си предни половини на рѣцете. Това е длѣ-

жина отъ 0,50 м. за долніѣтъ классъ, 0,55 м. за средніѣтъ и 0,60 м. за горніѣтъ. Она е достаточна, ако сядатъ на всяки чинъ само по 4^{ма} ученици, и овѣа закупъ след. иматъ пространство 2 м. за долніѣтъ классъ, 2,20 м. за средніѣтъ и 2,40 м. за горніѣтъ.

За да си остане вече еднакво това измерение, писалището и седалището трябва да сѣ свързани во *единъ* якъ чинъ, който, за да се поцвѣрсто дѣрже, трябва да е утвѣрденъ на 6 отъ дибела дѣска направени нозе: по 1 въ средата и по 2 въ краищата за писалището и седалището. Подъ писалищната дѣска се прибавя *полица* за ученическите книги и проч.

Отстраненъ изгледъ на чиновете.

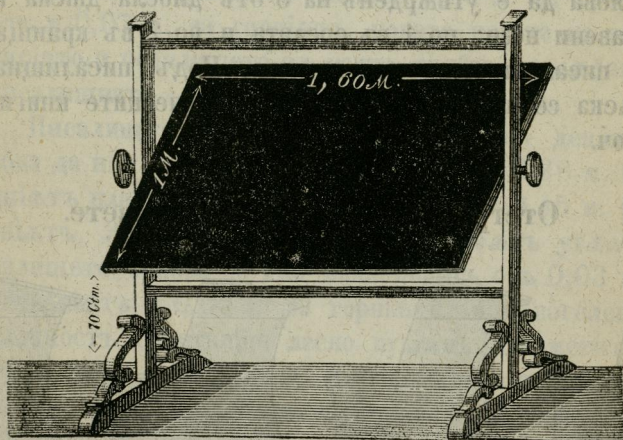
4., *Плмнатата и нарядданѣто на класната соба.*

Покрай чиновете, всяка класна соба трябва да има въ себе си още:

а., *учителски столъ*, който ще се состое отъ наклоненъ асталъ и просто кресло за сядане, и който ще бѣде издигнатъ толку, щото учительѣтъ да можъ да вижда отъ него рѣцете на учениците положени вързъ писалището;

б., доста голяма икона, която представлява или Благословенето на малките деца отъ *Г. Христа* (за долніѣтъ класъ), или *Св. Кирила и Методіа* наедно со учениците имъ (за средніѣтъ класъ), или *Сошествіето на Св. Духа* върху апостолите (за горніѣтъ класъ);

Отспреденъ изгледъ на църнатата табла.

в., две църни дъски тополови на витло (бурма) които ще иматъ 1 м. дължина, 1,60 м. ширина и 0,70 м. висина надъ душето;

г., шкафъ, въ който ще се вардатъ употребляемите тегла и мярки, физическите справи и собранята на отечествените растеня и изкопаеми;

д., нужните карти и картини за наглядното обучение въ религіята и светознанието;

е., Найпосле, две рамки за катадневаната програма и годишната.

Като се изучава всяки класъ за 2 години и след. има по две отделения, и чиновете трябва да сѣ разположени въ два реда едно задъ друго така, щото учениците да сѣ обжрнати всякогашъ съ лицето нахъде иконата. Тамо, гдето момичетата се учатъ наедно съ момчетата, първите ще сядатъ на найзадните чинове. Първиѣтъ чинъ и на двата реда е затворенъ съ дъски одъ предната страна дури до душето. Учителскиѣтъ столъ ще стое доста надалеко предъ средниѣтъ ходъ на чиновете и на една линіа со църните дъски, отъ които всяко отделение ще има по една. Въ средата на горниѣтъ поперечникъ на всяка дъска ще има закованъ клинецъ за окачване на картите или картините при показването. Иконата ще висе на источниѣтъ зидъ надъ учителскиѣтъ столъ, и след. предъ лицето на учениците. Шкапѣтъ ще е утвърденъ отдесно на учителскиѣтъ столъ до самѣтъ зидъ. Картите и картините ще сѣ разположени доста високо по зидѣтъ, който е срещу прозорците; а рамките, които носатъ чисто написаните програми, ще стоятъ обесени отвънъ на зидѣтъ до входѣтъ на класѣтъ.

5. *Воздухѣтъ въ класните соби.*

1. Върху качеството му иматъ вліаніе найвише *големината на собата и бройѣтъ на учениците.*

Ни педагогіата, нито Хигіената тѣрпе повече отъ 80 ученика въ долниѣтъ класъ, 64 учен. въ средниѣтъ и 48 учен. въ горниѣтъ. Въ последните два класса учениците мож' да надминатъ определенѣтъ брой до 80, ако няма многу шкарто, или ако сѣществуватъ два средни класса. Въ такъвъ случай

праве се сравнение по между собите и се избира тая, която найдобре отговаря на предполагаемите ученици.

Споредъ показаните горе измерения на чиновите, потребното площадно пространство за всяка класна соба мож' да се изразе въ дирните цифри.

Взимаме за учениците	Дол. кл. —	Ср. кл. —	Гор. клас.
отъ			
ширина на писалището отъ	0,38 —	0,41 —	0,45 м.
„ „ седалището „	0,23 —	0,25 —	0,28 „
разстояние помежду писалището и седалището	0,05 —	0,06 —	0,07 „
наклонностъ на кърстничната подпорка	0,04 —	0,05 —	0,06 „

След. ширината на всяки чинъ ще бѣде	0,70 —	0,77 —	0,86 м.
Взимайки сега два паралелни реда по	10 —	8 —	6 ч.

Дължината на рядовете ще бѣде 7 — 6,16 — 5,16 м.

А кога се притуре сега за учителскіѣтъ столъ, цѣрните дѣски и предніѣтъ ходъ още 3 — 2,84 — 2,84 „

а., Дължината на класната соба ще бѣде 10 — 9 — 8 м.
 Дължината на дват чина е 4 — 4,40 — 4,80 „
 Разстоянието по между чиновите и прозорците 0,50 — 0,40 — 0,30 „
 Разстоянието по между рядовете 1 — 0,90 — 0,80 „
 Разстоянието по между чинов.

и безпрозорніѣтъ зидѣ . . . 1,50 — 1,30 — 1,10 „
 б., Ширината на класните
 соби е 7 — 7 — 7 м.

И така площадното простран-
 ство на собите трябва да бѣде 70 — 63 — 56 □ м.

Това площадно пространство, давайки на всеки ученикъ по 0,87 □ м. въ долніѣтъ класѣ, 0,98 □ м. въ средніѣтъ и 1,16 □ м. въ горніѣтъ, достаточнo е за удобно сядане, представлява на учительѣтъ лесенъ и пѣленъ прегледъ на децата и, при правилно наместени прозорци, да пуца пѣлна виделина въ собата.

Достаточни се броятъ на всеки ученикъ 4 куб. м. въ долніѣтъ класѣ, 4,50 куб. м. въ средніѣтъ и 5,25 куб. м. въ горніѣтъ. Споредъ това ни една класна соба не бива да има помалка висина отъ 4,50 м.; она по между другото задоволява всите исканя отъ направата на високи прозорци, които даватъ на собата пѣлна светлостъ до саміѣтъ вѣтрешенъ зидѣ. Поголема висина ще даде поводъ, да се праватъ лишни разноски и да се безцелно уморява гласѣтъ на учительѣтъ.

2. Обаче колку и да е голяма класната соба и малкѣ бройѣтъ на учениците, всепакъ воздухѣтъ въ нея не мож' да бѣде чистъ, ако не би се *подновявалъ* отъ друга страна. Защото разнасянето на кислородѣтъ отъ човекѣтъ и изпущаніето му вѣглекислота и други щетни изпареня е толку голямо, щото за едно твѣрде кѣсо време онъ би развалилъ воздухѣтъ на цяла областъ, а камо ли на една соба. Добѣръ воздухъ има $1\frac{1}{2}$ — 2 части вѣглекислота въ 1000 части воздухъ. Допира ли вѣглекислота до 1 ч. въ 100 ч. воздухъ, тогай она действува смѣр-

тоносно върху съществуването. 5 ч. въглекислота въ 1000 ч. въздухъ се броятъ за крайна и още сносна до негде межда. А доказало се е со опитъ, чи единъ ученикъ изпуска въ часъ повече отъ С, 20 куб. м. въглекислота; а това ще рече, чи подиръ единъ часъ въ 100 части чистъ въздухъ ще влезатъ 5 части въглекислота, подиръ два часа—10 части и проч. Още опитѣтъ е доказалъ, чи единъ израстенъ здравъ човекъ има нужда въ часъ отъ 44 куб. м. новъ пресенъ въздухъ, а едно дете—22 куб. м. Зарадъ това отвише е необходимо да се отварятъ прозорците на классните соби изведнѣшъ подиръ свършокѣтъ школските часове и, где е възможно, да се оставятъ отворени презъ нощта дури до другата заранъ. Не ли е възможно, да останатъ прозорците отворени презъ нощта, въ такѣвъ случай они трябва да се затварятъ по късно и да се отварятъ порано. И на пладне и въ промежуточните паузи трябва по тоя начинъ да се подновява въздухѣтъ, обаче да се гледа при това, да не бѣде въ собата зиме отвише студено, а лете отвише горящо. Понеже при дърчовна хава и въ това време, когато учениците се занимаватъ въ классѣтъ, не бива да се отварятъ прозорците, зарадъ това тогай подновяването на въздухѣтъ трябва да става чрезъ вентилаторѣтъ. Обикновената справа на вентилиаціата се състои отъ две части: единъ помещенъ въ прозорецѣтъ срещу пещта кръгъ, който ще внася отвѣнъ пресенъ атмосферски въздухъ, и единъ въ таванѣтъ утвърденъ каналъ отъ тенекиа, който ще изнася отвѣтре лошѣтъ въздухъ. Зиме каналѣтъ се затваря и устѣпва службата си на пещната вратничка. И така вентилаторѣтъ се състои отъ две отверстіа: *вносно* и *износно*. Подновяването на

собніѣтъ въздухъ е добро, само когато пресніѣтъ въздухъ отвѣнъ влиза съ бѣрзина отъ 1 м. въ секунда; зарадъ това големината на износните и вно-сните отверстіа на вентилаторѣтъ трябва да е отъ 0,50 □ м. Тіа отверстіа ще сѣ наместени така, щото да не праватъ сквозникъ за учениците.

3. За произведеніето на здравъ въздухъ е важно и *угреването*.

Во Френско и Немско почти навсякъде въ публичните здания сѣ уведени *Пеклетовите пещи*, които служатъ во едно време и за угреване и за проветряване. Желателно е, да се снабдатъ съ такви пещи и нашите народни школи; или, догдето не е възможно това, поне да се употребляватъ *фаянсовите пещи*. Они се предпочитатъ отъ чугуниите и желязните, които, ако и да угреватъ бѣрзо собата, всепакъ лесно разпространяватъ отвише силна и скоропреходна топлина. Совсема нецелесообразни сѣ иззиданите отъ перемиди или тухли пещи, защото се твърде мѣчно угреватъ и не стоплюватъ достаточно собата. Напротивъ фаянсовите пещи, когато сѣ снабдени съ добѣръ матеріалъ, разпространяватъ достаточна и равномерна топлина, която трае прилично. За *мангалите* които се обикновенно употребляватъ по къщите и школите ни, не трябва ни да споминяме, защото на всякого е позната голямата опасностъ за здравіето отъ нихъ. Какви и да сѣ пещите, трябва они да сѣ доста големи и наместени въ предніѣтъ ходъ, и да се запалюватъ отвѣнъ, като иматъ отвѣтре една вратничка отъ 0,17 □ м., презъ която минува изъ собата въздухѣтъ подъ решетката. Когато е отворена вѣтрешната вратничка на пещта, тогай вѣншната трябва да е затворена. Презъ вѣтрешната

вратничка въздухътъ изтича съ голяма бързина, даже со 1,62 м, въ секунда, така щото въ часъ изтича 309 куб. м. въздухъ. Сега нека предположеме, чи 80 деца по 22 куб. м. употребиха въ часъ 1.760 куб. м. пресенъ въздухъ; това ще рече след., чи пещната вратничка изцицала 5—6 части отъ готовиѣтъ лошъ въздухъ влегълъ презъ вносното отворстіе на вентилаторѣтъ и вратата.

Половина часъ преди започетокѣтъ на обученіето трябва классната соба да е угреяна както трябва. Осѣдителна немарливостъ е, когато угреваніето става толку късно, щото децата, които сѣ измързнале вѣнъ отъ студъ, не мож' да се сгреятъ, или когато мързнатъ на местото си и не мож' да се сгреятъ даже въ топлите си дрехи. При умерена студъ пещите трябва да се запалюватъ поне 3—4 часа предъ започетокѣтъ на обученіето; а при строга студъ трябва и у вечеръ, щомъ се проветре добре собата, да се запалюва пещта. Колку е досадно и щетно за човека, когато е собата многу студена, толку е щетно и не-сносно, когато е она прекомяра угреяна. Зарадъ това мярата на угреваніето трябва да се сообразява всякогашъ грижливо со стѣпенѣтъ на вѣншната студъ, за да не се произведе отвише голяма топлина, която причинява главоболіе и носно кървотечение, и докарва простинка. Топлината въ собата, на 3 м. далеко отъ пещта, не трябва да надминува 15° — 16° Р. и съ помощта на термометѣрѣтъ да се контролира отъ учителѣтъ.

4. Найпосле въздухѣтъ са разваля отъ *влажността* и *нечистотата*.

Предъ всичко необходимо е, да има предъ главніѣтъ входъ на зданіето две желязни стругалки, за

да си децата очистватъ нозете отъ калъ или снягъ; още да се добре счита собата всяки денъ подиръ часовете. Ако това не стане, въ классѣтъ ще се яватъ таки кашканици отъ калъ, които даватъ не само влажностъ, но и безкрай нечистъ и гниѣсенъ изгледъ. За да се махне прахѣтъ, който е толку щетливъ за очите и гърдите на децата и учительѣтъ, препорѣчва се, да се нацица со жежко дървено или конопно масло душмето, което е направено отъ яки джбови дѣски. Тоя начинъ мощне улеснява чистеніето на душмето съ вода, найдобре го варде отъ гниеніе и не оставя никаква влажностъ въ собата.

Вообщѣ школските зидища у насъ не се вардатъ както трябва. Изпареніята, міазмите, които излизатъ изъ човешкото тело, а найвише изъ детинското, отиватъ да се охладатъ върху зидищата на собата, гдето оставятъ незагледни частици отъ животинска матерія. Тѣа частици, щомъ се натрунатъ едно вързъ друго, поченватъ изведнѣжъ да гниатъ. Отъ тука е онай отвратителенъ задѣхъ, който трухле изъ всите места, гдето има многу деца накупъ. Смъртоносните елементи, досадното вліаніе на които се показва въ школото, найдобре се узнаватъ, когато се изміатъ отдавна непремазаните му зидища и се помирише собраната во единъ сосѣдъ кирлива вода. Нищо не е смърдявата отъ единъ мършлякъ при смърдявата отъ тая вода! За да се излекува това зло, зидищата околу 1 м. високо отъ душмето трябва да сѣ со дѣски поминати, а остатното да се подновява всяка година со дирната обмазка, която е оправдана отъ многобройни опити:

Откаймачено мляко 2 литри,

Недавно угасена варъ . . 19 декаграмма,

Дървено, оряхово или ле-	
нено масло	12 декаграмма,
Юстюбечъ	2 килог. 50 декаг.

Угасвасе варта во вода, изважда се отъ тамо и осушвасе на въздухъ, за да се обърне на прахъ. Подиръ тура се варта въ глеждосенъ сосѣдъ, налива се отгоре малку отъ млякото, за да стане чиста каша, влива се маслото малку-помалку, мешайки со едно дърво; тогай излива се остатното мляко и се изсипва юстюбечъ. Ако желашъ, да се вапса тая обмазка, ще прибавешъ желаемата боя. Това количество обмазка мож' да покріе една повърхностъ отъ 22 □ м.

Найпосле, за да се отдалече отъ класните соби лошата миризба, която излиза отъ навлагнатите върхни дрехи, трябва предъ собите да има единъ чардакъ, който ще приема върхните тежки дрехи, калъошите и чадърите на децата. Тоя чардакъ трябва да е околу 3 м. широкъ, видливъ, лесно проветряванъ, до 2 м. висина со блажна, а остатното съ постна боя обмазанъ. Долното душеме мож' да се постеле съ плочи, а горното (за смаленіе на шумътъ) — со яки, доста съ дървено масло нацицани дѣски.

6. *Светлостта въ класните соби.*

Она се обусловява отъ положеніето на зданието и собите, отъ големината на прозорците и нихното отношение къмъ чиновете, отъ боята на зидищата и отъ околността. Като говорихме погоре за положеніето на собите, зданието и околността му, трябва да кажеме тука нѣщо за прозорците и боята на зидищата.

Класните соби трябва да иматъ прозорци само на едната страна, и получваната презъ нихъ све-

етлостъ трябва да дохожда на децата отлево при това да се пазе, да не е светлостта ни отвише слаба, нито отвише силна. Зарадъ това прозорците трябва да сѣ положени наѣде северъ или северо-изтокъ, да сѣ голями и да достигатъ найблизу до покривѣтъ и висината на писалището; още иска се, да сѣ вътрешните имъ уста развинати на вътре отъ всите страни.

Бидейки потрѣбно, да има на всяки ученикъ околу 0,25 $\square$ м. стѣклено пространство, достаточни се броятъ на соба отъ 10 м. дължина 5 прозорци, отъ 9 м. дължина 4 прозорци и отъ 8 м. дължина 3 прозорци съ висина отъ 3,20 м. и ширина отъ 1,25 м. Раздалечността по между прозорците тогай ще бѣде въ *средата* 0,62 м. за долніѣтъ класѣъ, 0,80 м. за средніѣтъ а 1,06 м. за горніѣтъ, а по *краищата* 0,635 м. за долніѣтъ класѣъ, 0,800 м. за средніѣтъ, и 1,065 м. за горніѣтъ. Понеже зиме за удѣржаване на топлината сѣ потрѣбни двойни прозорци; зарадъ това ще се направатъ по няколко стѣкла на всяки прозорецъ така, щото да се отварятъ за проветриване на собата.

При такви прозорци, които ще осветляватъ доволно собата, многу добре е за очите, ако сѣ обмазани зидищата со зелена боя, таванѣтъ со ясно модра, а всите дѣрвени предмети въ нея, отсемъ цѣрните дѣски, съ тѣмно вишнева блажна боя. Мощне щетно е за очите, когато влезените зраци на слънцето или бляскавите зидища заслепляютъ децата, когато гледатъ у нихъ. Никако не се тѣрпатъ замѣтени или закѣрпени прозорци, царапаници и прахъ по зидищата, чиновете и другите принадлежности на собата.

7. Сядането на учениците въ классѣтъ.

Що беше потрѣбно за отношението на седалището къмъ писалището, за големината на чиновете и разположението имъ, каза се погоре.

Тука имаме да посочеме само на това, чи помногута отъ народните ни школи няматъ доста пространство за сядане, и зарадъ това децата сѣ принудени да сядатъ толку нѣтесно, щото они при пишеніето не мож' да си туратъ на писалището и двете рѣце, но трябва нѣкриво да сядатъ и десната си рѣка по-високо да дѣржатъ отъ левата, което нѣщо мож' да ги направи кривораменни и след. способни за сойгаріи. Наместо да стое така на писалището книгата или плаката, щото и двата края да отиватъ паралелно, ученикѣтъ я дѣрже или наклонно върху писалището, или я обгърща съ левата рѣка.

Трябва совсета строгостъ да се пазе на това, да иматъ предъ себе учениците писалището въ потрѣбното положеніе и да сядатъ право, след. съ потрѣбното отдалеченіе отъ плаката или книгата и въ предписаната поза. Не се отрича, чи у сегашнікѣтъ накорнатъ младъ насадъ има тежненіе къмъ хлабава, крива и въ себе си отпущена поза, безъ да знае горкікѣтъ, чи това има очевидно вліаніе върху изкривленіето на гърбначкѣтъ и върху отъ денъ на денъ уголемяваната кѣсоглядностъ.

Опитите, да се изнайде таква направа на чиновете, която ще накарава децата машинално да сядатъ прави, не мож' да доведатъ до целта. Едничкото соотговорно средство е добрата привичка, която поллека-лека става на децата втора природа, да сядатъ кораво и право. Това действува и върху умствената

отхрана, която трябва да доведе ученикът до точно говорене и до енергическа работност въ мисленето, улавянето и отдаването на задъ.

8. *Паузите (почивките) съ школото.*

Кога би се безъ пресичаніе учило въ школото, тогачи и учители и ученици би ослабнале не само телесно, но и умствено, и още ни единъ учителъ не би могълъ да се нахване за таква работа. След. необходими сѣ паузи, и то тамо, гдето има нужда отъ нихъ. Они биватъ малки или големи споредъ потребностите на учительътъ и учениците.

1. *Малки* паузи настѣпватъ обикновено подиръ всяка лекція, когато се започенва нова работа, новъ обучителенъ предметъ. Они ще да сѣ толку дълзи, колкуто е потрібно, да се направатъ малки приготовления и да се навърте умътъ къмъ друга посока. За малките деца въ долніѣтъ классъ такви паузи сѣ потребни подиръ всяка половина часъ, понеже вниманіето имъ не мож' да се напруга многу време. Не е лошо, ако учительътъ и порано праве мѣгновени прекѣсвания, и дава на децата малка слобода на мислите. Обаче всякогашъ трябва да се пазе на това, да не нарушатъ тѣ паузи серіозността на обученіето, които пакъ да се унищожаватъ едностайно отъ него; защото въ противенъ случай учениците би страдали и умствено и телесно.

Но многу сѣ укорителни тѣ паузи, които би поискалъ учительътъ да напруге за егоистически цели, на пр. да се поразговоре съ вѣншни посетители, да се позанимава со свои работи и проч. Даже и когато се това не изметнува въ собствено нераде-

ние, пакъ страда до негде светостта на обученіето. Въ богослуженіето такво нящо не се допуща на свещениците и другите духовни, а защо да се оно позволява на учительѣтъ? Споредъ това, ако и да можъ да дохождатъ въ школото външни посетители, обаче они не трябва тука да се обхождатъ, както и на друго место, но да си бѣдатъ прости зрители.

2. *Голями* паузи се праватъ всякогашъ помежду лекціите, когато сѣ се две отъ нихъ вече извършиле. Тогай учительѣтъ е длѣженъ, не само да позволява на децата потрѣбните игри или гимнастически упражненія, не и да имъ прописва това даже за обязаностъ, до колку допуща хавата. Зарадъ това ни едно школо не трябва да е безъ пространо, изравнето, сухо место за играње.

Още не сѣ привикнале у насъ, да гледатъ на детинските игри съ потрѣбното уваженіе, и зарадъ това мнозина се мѣршатъ отъ нихъ. Въ началото на учителствованіето ни многу пѣти имале сме случай, да слушаме отъ страната на родителите страшно негодование за това, дете се противехме да приемаме деца помалки отъ 8 год. и не оставяхме учениците ни, да сядатъ на едно место склучени до свѣршокѣтъ на предипладненото и подирпладненото обученіе. Когато започнахме откриваніето на буквите съ думата „шило“, някои бащи, гледайки децата повечето во играчки, викаха по мѣжду си: „*Сакахме ли си го, да ни забабачатъ едно шило за толку хиляди гроша*“! А когато не приемахме малки деца и советвахме, да си поиграятъ още дома до потрѣбното време, някои майки ни говореха наочи: *Та нека, ако сакахме да ни играятъ децата, зеръ не знаеме сами да си ги учеле на това! Дека прибириха старите даскали*

деца безъ гаки и ги учеха отъ сабайле чакъ до вечера, та що имъ биде? Я отъ нихните чираци отъ милости попове, златни дюкянджии, за око домакини!“ Причините на неприемването на малки деца въ школото сѣ мощне добре изложени въ „Рѣководството по Бащинъ языкъ“ отъ Г. Д. В. Манчова, така щото на насъ не останва тука да кажеме друго, отсемъ това, що узнахме отъ опитъ, чи поранното отъ 8 год. приемане на децата има твърде щетливо вліаніе върху телесното и умственото имъ развитіе. Колкуто за ползата отъ игрите, за това нящо има да говоре понашироко дирната статія. Тука ще забележеме само това, чи игрите въ школото не трябва да се продължаватъ повече отъ половина часъ и да глѣда учительтъ да не се убіатъ нящо децата во отвише лудото си играње.

Во времето по между предипладненото и подирпладненото обучение не бива да се натоварятъ децата со задачи. И даже отъ единъ день до други трябва да сѣ они ослободени отъ задача. Въ сряда и сѣбота подиръ пладне, както и въ празнуемите въ местото дни, децата, а найвише малките, не бива такожде да сѣ задлѣжени со школска работа; защото они не трябва да живеятъ само за обученіето, но иматъ още и други длѣжности.

3. Сѣщото се касае и до *вакансіите*. Они сѣ необходими толку за учительтъ, колку и за учениците; още и за някои други поправки на зданіето. Обаче длѣзи вакансіи не струватъ за деца; они внасятъ несоразмѣрни празднини во обученіето и привикватъ младежите на суртисување. Повеќе отъ единъ месецъ они да не се продължаватъ, и да ставатъ въ това време, когато детето можъ да бѣде на работа

при родителите си, на прим. въ гроздоберъ, вършитба и проч. Тѣа ученици, които не би имале толку домашна работа въ това време, не трябва да се оставатъ безъ някои-други задачи. Во времето на найголемите горещини всите лекції, предписвани отъ программата, мож' да се свършватъ предъ обядъ, като се започенватъ порано отъ обикновенното време.

9., Игрите на децата сжнъ и сжтре въ школото.

1. Играта е работа на детето. Во играта оно изпълнява своята задача, изпълнява едно отъ най-важните условіа на свойжтъ силенъ напреджкъ. Майката се радва, когато играта оттеглява отъ нея милкжтъ нарушителъ на миржтъ и тишината. Нека разбератъ родителите веднжшъ за всякогашъ, чи помежду всите учители и наставници, които работатъ надъ развитіето на детето, играта е единъ отъ найдобрите и отъ найспособните. Оная учитель образува умжтъ и сжрдцето твърде напредочно само ако е заграденъ пжтжтъ на крайната ветжрничавостъ.

Во играта се открива работната наклонностъ, която се явява още рано въ голяма сила и се задоволява, както трябва, само отъ играта. Така она избавлява няколко чинїи и чаши, които малкжтъ немирникъ мож' да хвърле на земя. Она отстранява някой „лошъ кюдъ“ и бране малкжтъ космополитъ отъ някои-други удари, които го сполитатъ нерядко въ найголяма несправедливостъ и щета за него. Она го увардва отъ досадата — тая смжртоносна отрова, тая найгнжсна болька, която уче човека, да глѣда на найскжщото, като на нищо или като на някой голямъ яремъ. Играта спира хинатажтъ, не допуца невесе-

лостта, оная досадностъ, която е на детето толку противна, колку и опасна. Да, играта правe голями чудеса! Она хране веселіѣтъ духъ и радостта на сърдцето, които сѣ въ животната борба толку бодри другари. Она дава на детето способностъ, да цѣрпе со сигурна рѣка отъ радостніѣтъ изворъ, съ който е доста богатъ животѣтъ, и произвожда върху него вече онова вліаніе, което съ весела разположеностъ благославя мъжеството и старостта. Она правe сърдцето способно, да приема подсетителните думи, доказателствата на любовта, дружбата и всяко впечатление, чрезъ което детинското сърдце се образува и формира за здравъ животъ. Играта занимава и отхранва фантазіята — тоя хубавъ даръ на природата, важността на който вече знае читателѣтъ. Въ тоягата детето вижда ту конѣтъ си, ту оражкето си, ту саблята си; каменѣтъ, дървото му служи за къща, гора и упрегнатъ добитокъ; тѣмніѣтъ угълъ — за великодушна одая; столѣтъ — за амвонъ; калта — за деликатези; куклите — за членове на фамиліята. Во играта момчето е силенъ юнакъ, строгъ съдіа, предъ когото другарите му излизатъ съ голяма серіозностъ, а момичето грижлива и нежна майка, послушна и радлива дъщеря. Играта, обаче прострата игра, а не оная со искусствениѣтъ фабрикаціи, въ сѣщето време служи за найпревозходно упражненіе на разумѣтъ, което можъ да се заповяда на детето. Она въ своите различни явленія воде къмъ размишляваніе и измишляваніе, къмъ сравняваніе и различаваніе, къмъ улавяніе и разумяваніе, къмъ разсѣждаваніе и заключаваніе, и често во играта на децата ни има повече логика, отколкото въ торжествените слова на нашите херои на слободата и Божи служители. Играта во-

одушевява сърдцето на човека, привожда го към присъствие на духътъ, към предпазливостъ и спокойствие въ критически минути, кара го към бърза решителностъ и изкарва бистъръ и остъръ погледъ. И когато хилядници думи не мож' да внушатъ на детето важните правила на единъ достоенъ и щастливъ животъ, играта му ги нанечатва во умътъ съ неизгладима ясностъ. Дето нѣ мож' да бѣдеме истинно весели само во обществото на радливи като насъ човеди; дето нѣ уголемяваме *своята* радостъ, *свое*то щастіе, когато разбудваме веселіхъ духъ въ сърдцата на другарите си; дето само своевременно и соразмярно устѣпване правѣ възможно главното условіе на укупното действованіе и предприѣманіе, — еднодушіето; дето само радостно, кротко заедничко действованіе воде къмъ целта, въ стотини хилядници случаи мож' да достигне целта: тѣа твѣрде обикновенни, твѣрде прости, и пакъ безкрай важни и високи главни мисли намира детето во игрите си. Ако оно *не* ги ясно сознава, *не* се убеждава въ нихъ и *не* бива едно съ нихъ, това е *наша* кривица, кривица на *нашата немарливостъ и леностъ*.

Играта е найспособніхъ и найдобріхъ измежду всите учители и наставници. Играта не е награда, не е нящо случайно, но е работа, и катадневна работа на детето; въ нея оно слуша законхъ на природата и удовлетворява нейното свещено право. И така предъ всичко и преко всичко друго детето трябва да играе! „Но до кога“? мож' да не пита някои баща. — До кога е възможно! ще му отговориме нѣе. Можешъ ли ти да накарашъ детето си да бѣде дете до 16-17-та година, и ти самъ да си поигравашъ понякогашъ со охота, — блазе на тебе, блазе на детето! Бѣди уве-

ренъ, чи тогай и на вашите лица ще се появе оная юношеска красота и онова богатство на здравето, които греятъ отъ росните лица на играющите предъ тебе селяни и селянки, и на които ти толку завиждашъ. До когато нашите дядовци и баби броеха себе още деца до 16—17-та год. и, бидейки бащи и майки, не се срамуваха да си поиграятъ и да си се повеселятъ, до тогай они и незнаеха, що е това охтика и други болести, които днеска страшни завоевания праватъ у насъ — претѣнчените, изцибрените и мнимо цървените и белите граждани.

2. Отъ казанното до сега за ползата отъ игрите само се разумява, чи они трябва да се уважаватъ и въ школото. Зарадъ това тука оставя да се отговоре на две питаня, отъ които

Първото е това: що се иска и що е длѣжно школото?

Работата е, учителю, въ намерението, което искашъ да достигнешъ чрезъ школото. Искашъ ли предъ всичко да отхранишъ безволни орѣдѣ и мекерета, смирени лѣжибогородици, покорни дремливци и подирници? Искашъ ли още въ зачатѣето да удавешъ самостоятелността и самоработността, оригиналността и коренитоста, доверието къмъ собствената сила и гордостта на независимостта, и да приготвешъ такива автомати, които въ тежненята, намеренията, надеждите и желанията си като едно яйце приличатъ едни на други и които сѣ всякогашъ готови да продадатъ своето за чуждото? Ако искашъ това, не стои, но скороу се наорѣжи со учительскѣтъ си авторитетъ на играчното место, и застани со исправенъ показателенъ пѣрстъ, като паракмахерски калѣнъ, покрай

оная малка войска, животенъ елементъ на която е усмехнатѣтъ веселъ духъ.

Но отъ школото се иска совсема друго и по-добро нящо. Правъ, веселъ, пълненъ со енергія човекъ е самосознателніѣтъ, самоработніѣтъ, слободніѣтъ човекъ, обаче *истинно* слободніѣтъ, който правото на своята слобода не намира въ параграфите на това или онова сочинение, но во ясността на своите понятіа, въ силата на своята воля и въ соразмѣрността на своята животна целъ, и когото мож' да срещнешъ почесто помежду подданиците на това или онова Величество, отколкуто помежду гражданите на силната республика. Школото предъ всичко трябва да образува въ *тоя* смисълъ слободни и самостоятелни човеци. Зачатіето на тая самостоятелностъ и слобода е като всите прекрасни зачатіа на твърде нежната природа, които се развиватъ въ детинското сърдце. Съ мощне малъкъ трудъ мож' да го удаве последователната развратностъ. Увещавай детето едностайно, преследвай го со заповедите и запрещенията си отъ заранъ до вечера, навикнувай го на прихващане и водене за ръка, тогай ти още съ време напълно удавувашъ въ детето зачатіето на слободата и правешъ рабскіѣтъ духъ негова втора природа, сручевната зависимостъ отличителенъ знакъ на неговото същество.

Заповядването и запрещаването трябва да се избягватъ, гдето това мож' да стане безъ всякаква опасностъ за детето, и да се оставя детето насамо себе си, на неговото решение, на неговата сила; най-вше трябва да става това на играчното место. За-радъ това само въ твърде рядки случаи мож' да се препоръчва участіето на учителите во играта. Само

относително малцина учители иматъ високата дарба, да биватъ деца помежду децата. Можешъ ли во времето на играта да хвърлешъ отъ себе досадніѣтъ учителски авторитетъ поне до тамо, щото детето да не усяща отъ него пречка во веселостта си; можешъ ли сѣрдечно наедно съ детето да се смеешъ и задирашъ; можешъ ли толку неоскѣрбително за себе да си му предадешъ, щото оно найстина да вижда въ тебе другаръ, а не строгъ наставникъ, и, споредъ правилата на играта, да има и тебе на брой: тогай слободно играй съ него. Но ѣ сега не го ползувашъ, но и не го щетешъ многу, само уголемявашъ понякогашъ неговата играчна радостъ. Зарадъ това за всякогашно правило трябва да стое, чи играта най-више ползува, когато си играе дете со дете.

Второто питаніе е това: *Какъ трябва да стое сега школото срещу играта?*

Предъ всичко трябва школото да хвърле отъ себе важніѣтъ си погледъ и да признае играта за еднородна сила. Оно вече бодро трябва да работе, ако иска да действува еднакво и подиръ играта. Нека оно уважава преимѣществото на пѣголеміѣтъ израстъ и зреліѣтъ животенъ опитъ. Нека пазе и бди, защото не всяка и не всите игри во всяка форма действувать образователно. Нека оно има очите си отворени и нека бди, обаче съ предпазваніе и безъ досадното углядваніе на взаимоотноѣѣтъ, като пріателъ, като милостливъ и веселъ баща, а не като намѣрдешъ човекъ или даже като негѣрски усмиритель. Отвише многото е опасно, както и отвише малкуто, обаче всякогашъ прекаленото е щетно. Найстина школото не трябва да допуща зверството, караніето и неговата безчинна свита. Все пакъ силно біеніе, жестока бух-

таница, модрица не сѣ още никакво нещастіе. Оно трябва на безмярните викове, на безчинното лудуване да тура потребните межди со основателна енергія, и на всяка подлостъ и низостъ да обявява война. Обаче не трябва оно да се смущава, ако някое момче разкъса негде гащите си; во веселото играње и отважване това е често неизбѣжно и совсема природно нящо. И когато някое момиче не се върне дома така благопристойно, както го е изпратила грижливата рѣка на майка му; когато шаміата му е малку разстроена, пешкирѣтъ му лекеледисанъ и полите изваляни; когато хубавите му дрежки сѣ малце нящо скѣсани: това всичко, колку и да е неприятно, всепакъ отъ майката не иска нищо друго, отсемъ сѣрдечна поцелувка и бѣрза поправка. Защото на-киченото момиче отъ вустославіе или отъ накорнатостъ, а променетото момче отъ сѣщите побудителни причини или отъ леностъ, отъ срещуване, отъ затѣпено усящаніе гледатъ ли живѣтъ шумъ на другарите си отъ страна, тогай щегата е твърде голяма. Они сѣ оцетени въ душата, въ това, що трябва някогашъ да имъ хране силата, да имъ спасе човешкото достоинство, и да имъ основе щастливъ животъ. Въ сравненіе съ това не трябва да се взиматъ въ смятка изваляността, разкъсаността и промушеността во облеклото. Рядко излизатъ чисти отъ гадински демони тѣа господиновци и господжи, рѣката на които едностранно карауле надъ дрехите имъ.

Во всяки случай школото трябва да бди и внимава съ бащина кротостъ

За тѣа добрини, които оно съ това праве на играта, овая го вознаграждава со сложенъ процентъ. Она става учитель на учителите.

Учителите въ това време, когато стотини весели деца играятъ околу нихъ и почти заповедално искатъ нихното внимание, не бива да се разхождатъ горе-доле со изражение на висока ученостъ и въ най-совършено учителско достойнство, разтегайки някое найучено питане, на пр. „Како е *пѳраціонално* да се пише „міръ“, со *i* или *и*?“ или друго още пѳдлажбоко: „Пѳдобре ли е, да се пише *българинъ* или *бълггаринъ*, и отъ гдѣ е произхождението на тая дума?“ безъ да гледатъ у детинските игри. Защото отъ тѣа игри они ще научатъ многу пѳвече нящо, отколкуто отъ всякакво многотомно сочинение.

Нѣе нетрябва да учителствуваме надутѣ и на-корнато. Нѣе имаме работа надъ индивидууми со о-пределенни свойства. Да се запознаеме съ тѣа индивидууми, добре да изучеме всите страни на нихното сѣщество, нихните способности, нихните характерни свойства, нихните наклонности, — това е нашъ дѣлгъ и обязаностъ, и не е простително, да решаваме свои задачи и да действуваме върху всяко дете не на сѣщѣтъ часъ. Това ще ни дойде мѣчно, ако искаме да се ползуваме въ това отношение само со часовете на обучението; а ще ни стане многу лесно, ако привикнуваме да гледаме и слушаеме игрите съ пѣлно внимание. Нѣе во обучението имаме предъ себе дисциплинарнѣтъ човекъ, а во игрането — природнѣтъ. Презъ игрането излизатъ на видело всите мислителни характерически свойства незацѣрвено и непокрыто. Тука се явява кавгаджѣата, славолюбецѣтъ, безсрамникѣтъ, страхопѣзливецѣтъ, нежнѣтъ галеникѣ. Тука се узнава при всяко нящо объектѣтъ на действованieto ни, видѣтъ и начи-нѣтъ, како трябва да постѣпваме съ него, и целта,

къмъ която трябва да го водеме. И така играчното место положително иска нашето внимание; оно е за истинскиѣтъ учитель първокласенъ *препарандіумъ*.

Още играчното место е светъ на найразнообразни, и найлюбопитни явления. На него въ мигъ една сцена отменува друга, едно действіе — друго. Во времето на игрите се явяватъ доста случаи, които очевидно доказватъ на детето онѣ главни условіа на здравето живеење и действованіе, за които горе спомнахме. Щогодъ донесе летящиѣтъ мигъ, учительѣтъ трябва да го вземе; чрезъ него трябва да се дойде до ясно сознание, оно трябва да бѣде убежденіе на при-созрелиѣтъ човекъ. Често бива доста една кѣса дума, често учительѣтъ собира опитите на играчното место за потребните случайности, които представлява обученіето; въ рядки случаи и когато е оправдана високата важностъ, нека онъ направи играчното место катедра и проповедалница. Толку проницателно, толку ясно, толку убедително, колку играчното место, рядко говоре подирниѣтъ животъ.

Важността на играчното место едва можъ да се оцене. Класните соби безъ играчно место сѣ помалку цянни, отколкото играчното место безъ классни соби. Въ нужденъ случай учительѣтъ можъ да обработва на играчното место языкознание и всичкѣ, що се отнася къмъ науката, обаче въ классната соба не можъ да бѣде прегуцальване, катереніе и скаканіе, не можъ да се оставе младіѣтъ веселъ духъ да лудува едностайно, т. е. безъ играчно место не можъ да се отдалече отъ классната соба дремливиѣтъ и слабиѣтъ, саклетѣтъ и досадата. Въ ревността къмъ ученіето да се отказва на играта потребното време, е безотговорна глупостъ. Тука трябва децата 2—3 часа

едно по друго да сядатъ право въ тясната класна соба, да работатъ съ весело разположение, да мислятъ напрегнато! Можешъ ли да издържешъ това, уважаеми баща? Ти сядашъ въ маазата си и работешъ надъ тефтерите си. Не станувашъ ли ти понякогашъ, не погледвашъ ли отъ вратата или прозорецътъ навънъ, не ли се поразхождашъ изъ маазата, не запалвашъ ли цигара и не ли се напивашъ хладна водица или друго питие? А това малко птиченце, муекулите на което пърхатъ като крилца, трябва цяли часове да не се мърда отъ местото си! Това е безумие, и някои господа учители въ многу отношения му сѣтвърде близки дружина. Не слушашъ ли, учителю, како уче школската соба и тука толку гърмовито и ясно? Подиръ една весело отиграна пауза, колку голяма охота иматъ къмъ ученieto поразтресените деца, колку ревностно мислятъ, колку бодро отговарятъ! Що безъ паузата бива безполезно мъчение, това сѣ помощта на паузата става полезно употребление, и времето не е *загубено*, но е *добъено*. А виждатъ ли децата у учительътъ, чи нихната радостъ е негова радостъ, тогай колку радо, колку несомнено вярватъ они, чи онъ иска нихното добро, *само* нихното добро, колку го милуютъ, колку радо работатъ, мислятъ и се силятъ наедно сѣ него! Тогай голяма, богата добивка излиза отъ неговата дневна работа. Найстина, играчното место е голямъ учитель.

Такво се оно показва и въ друго отношение. 90.

Децата трябва во играта често цвѣрето да работатъ. Они трябва да мърдатъ членовете си така, щото потъ да пада отъ нихъ на земята. Они трябва да пренасятъ бутанието, ударанието и маханieto. Они во играта трябва да праватъ такво усилие, каквото

никогаашъ обучението не иска въ равенъ стѣпенъ. И пакъ они тука работатъ съ любовъ и душа! Отъ лe-
ността, отъ която учителите пискатъ и въздишатъ,
няма никаква дия на играчното место! Отъ гдe из-
лиза това? Како мож' да се разбѣдва за обучението
сжщата ревностъ, сжщата веселостъ, която укра-
шава играчното место? Во играта се интересува цялъ
човекъ. Играта съ приличенъ, благотворенъ начинъ
посряща работната наклоностъ на детето. Она му
дава тая поддържка, отъ която има оно нужда, и
това телесно движеніе, кжмъ което напирa природата.
Не бива ли школото и тука да се поуче отъ играта?
Найстина, ще-неще оно трябва да напирa това! Сегa
оно во обучението посряща ли работната наклоностъ
на детето, неговото любонитство, неговата любозна-
телностъ съ приличенъ и благотворенъ начинъ, дава
ли му тая поддържка, отъ която оно има нужда, и
добавя ли му това умствено движеніе, кжмъ което
природата подиръ движеніето на играчното место на-
мира съ немалка сила, — тогай оно ще напирa чу-
деса! Тогай классната соба ще бѣде на детето толку
мила, колку и играчното место, и едно по друго и
едно съ друго школото и играчното место едностайно
ще сж свидетели на едно щастливо разцжвтено де-
тинство, месторождение на едно поенергическо и по-
щастливо човечество!

10., *Наказанята въ школото.*

Това не е рядкостъ у насъ, да се каратъ роди-
телите со учительжтъ за отвише жестокото му
постжпване съ детето имъ, и наопаки, да се жале
учительжтъ отъ родителите за неуместното имъ при-

деруване, когато е онъ наказалъ детето имъ праведно и не до тамъ жестоко. За да се дигне веднѣжъ за всякогашъ това зло состоянне, което има опасно вліанне върху авторитетѣтъ на учителѣтъ, върху здравето на децата и след. върху напредокѣтъ на школото, безкрай е необходимо, да се изложатъ тѣа *наказаня*, които се допущатъ както отъ педагогіата, така и отъ Хигіената, и на които след. трябва да се гледа со уваженіе.

Многу наказания, които за домашната отхрана сѣ твърде сгодни, въ школото никако не мож' да се употребляватъ, и наопаки. Школото се опира повече на честта, а кѣщата — на любовта; бащата мож' да просте, щомъ согледа въ детето вътрешно движение, а учителѣтъ — само тогай, когато се задоволе усящаніето на справедливостта у соучениците. Престѣпникѣтъ въ школото ощетява и другите ученици, а дома само себе. Во изборѣтъ на наказанията трябва да се има предъ очи израстѣтъ на децата; що е полезно за 8-год. дете, това мож' да бѣде щетно за 12 годишното; що наранява найдлъбоко третокласникѣтъ, това може би едва да праве впечатление на първокласникѣтъ. Това трябва да се знае точно, за да не се сторе някоя погрешка при определяването на наказанята, отъ които се уважаваатъ само тѣа :

а., *Наказаня на честта*. Они сѣ найнедействителни за малки деца, понеже у нихъ усящаніето на честта още не се е образувало и склонността имъ къмъ измененіето ги кара отвише скоро да забравятъ засрамуването. Зарадъ това скараніѣтъ трябва да се отделе отъ другарите си на единъ край въ неудобно положеніе, на пр. стѣйки со издигнати рѣще на горе, или седейки на коляна. Никако не се тѣрне днеска

смешното прозвище, подиграваніето съ детето или съ баща му, църненіето, плюваніето на засрамителни таблички, които се толку често употребляватъ въ нашите школи; а преместуваніето въ по́долень столъ, който се нарича „магарешки“, е безъ всякаква полза. При по́израстните трябва грижливо да се праве разлика помежду приватното и публичното хуленіе. Потребното често воде къмъ язвителностъ и упрямство, найвише ако общото мнение, поне мнението на една частъ отъ соучениците, е откъде наказаніѣтъ.

б., Лишительни наказания. Они се состоятъ во оставяне безъ трапеза и лишаваніе отъ общите игри и разходки; първото принадлеже на родителите, а последното — на учителѣтъ. И двата вида се употребляватъ само за честото незнание на лекціата у нерадливите и то така, щото, ако непомогне последніѣтъ видъ, да се повика първиѣтъ. Но за да извършватъ немарливите родители точно писменната поплака на главніѣтъ учителъ отъ нерадливостта на детето имъ, трябва да се заплашватъ они со изгнаніето му отъ школото. Многу би помогнало тука, както и на разпространеніето на грамотността въ народѣтъ, ако би било уредено у насъ, да не се приема ни едно дете въ служба безъ школеско свидетелство. При лишаваніето отъ общите игри и проч. необходимо е, да се взима во вниманіе индивидуумѣтъ. Някои деца жестоко биватъ наказвани, когато имъ се откаже участіето во игрите и разходките, а други едва чекатъ да се избаватъ отъ нихъ.

в., Принудителни наказания. Ако накарашъ детето, да смете класната соба или школскіѣтъ дворъ, да науче нящо науетъ, или да извърше някоя писмена работа дома, тогай ті го наказвашъ и то съ

голяма печалба за него. Само трябва да се гледа, да не е това учение и пишене догонване на пропушената работа; защото това не е никакво наказание, но необходимо примирение между останалите назадъ и остатните ученици; още детето добива тука някакво отвращение къмъ школото, найвише ако причината на назаднуването му леже вънъ отъ него. За поголемите ученици мож' да се намере даже една фирма, която въ това наказание носе повече педагогически елементъ. Изгубилъ ли е на пр. ученикътъ со айнаджиското си работеніе доваріето на учителътъ, тогай последниятъ мож' да му рече: „до дето ти со особенна работа не ми докажешъ, чи радешъ да се поправешъ, няма да ти вярвамъ!“ Обаче това не е толку наказание, колкуто поканване къмъ поправка и покаяние. Найпосле не трябва да забравя учителътъ: чи принудителните наказания не искатъ повече, отколкуто е въ состояніе ученикътъ да извърше; въ противенъ случай загубата е за него безкрай голяма, како во умственно, така и въ телесно отношение.

г., *Телесни наказания.* Колку и да са подозрять они като остарелъ поривъ на грубостта, всепакъ, споредъ мнението на всите почти практически педагози, не мож' да бѣде безъ нихъ на дома, нито въ школото. Лишни и отвратителни биле би они само тогай, когато своеволіето на едно дете не би се запалювало отъ своеволіето на друго дете, когато найразличните характери не би действовали единъ върху други и когато домашно отхранената грубостъ, често даже развратността на одного не би заплашвала нравствеността на другите. Още, покарвания и увещания действувать, само додето сѣ нови, или додето вижда детето задъ нихъ да бляска още една

нататашна опасностъ. По тая причина, ако би се совсема дигнале тѣа наказаня отъ школото, направило би се страшно насиліе на природата, която ще се отмѣщава тогай ту со слабостта на дисциплината, ту со соблазвителна непоследователностъ отъ страната на учителите. Но и това е неразумно, ако се они взематъ отъ рѣцете на учительѣтъ; защото тогай пада авторитетѣтъ му, който е толку необходимъ за школскіѣтъ напредѣкъ. На отхранилѣтъ приличе доваріе; не ли го онъ заслужва вообще, тогай онъ не е достоенъ за високата си миссія; обсякватъ ли му се родителите или началниците, понеже онъ въ частеото не мерилъ споредъ угодната имъ мярка, въ такъвъ случай они не умеятъ да оценяватъ духѣтъ на отхраната. И така има въ школото телесни наказания, но няма контролери и явни ругатели надъ учительѣтъ; няма и прѣчка, нито фалага и други подобни средства, които праватъ учительѣтъ палачъ предъ очите на децата. Вѣщко, което мож' да одобре педагогіата въ това отношение е *осязателното положение на рѣката по ланитите*. Но и тува Хигіената иска, да не се направи някоя щета на здравіето; защото понякогашъ силната и честата *плесница* надмиваува осѣдената прѣчка или фалага. Зарадъ това учительѣтъ, ако усяща въ себе поривъ на запаленіѣтъ гнявъ, да оставя извѣршваніето на това наказание за подиръ, когато се утише отъ гневѣтъ.

д., *Изгонителни наказания*. Като е задачата на народното школо, да разпростране просветата въ народната масса, не мож' да се употребява тоя родъ наказание, отсемя за *совсемъ неизправими и нравствено развалени индивидууми*, върху които не действува вече никаква мярка. Държаніето на такви деца

въ школото ще има за следствиѣ само това, дето и мнозина други мож' да се заразватъ отъ нихъ; една гнила круша въ купѣтъ поврежда многу здрави круши; а това ще бѣде още попротивно на школската задача. Все пакъ изгнанието трябва да се употребе понапредъ со целъ, да се поураве ученикѣтъ, и тогай е оно привремено *отлучение* отъ школото; въ тоя случай родителите дѣлжни сѣ да дадатъ изгоненіѣтъ на такѣвъ занаятъ, който въ скоро време ще го накара, да потърсе отново блаженното школо. Въ нашите опити привременото отлучение е принасяло голями плодове: ленивото и видимо неспособното дете е ставало енергиченъ и даровитъ ученикъ.

Отсемъ тѣа видове наказания, които изложихме горе, всите остатни сѣ лишни и щетливи. Но и они ставатъ безполезни и недействителни, ако не се вадатъ строго някои-други условія. Предъ всичко необходимо е, да се употребе найнапредъ полекото наказание, а подиръ пожежкото; постыженността е посочена въ саміѣтъ рядъ на изложеніето. Всяко пожежко и пожестоко наказание да се внася въ дневникѣтъ съ таква подробностъ, щото да мож' да се узнае отпосле педагогическата и Хигіеническата му законностъ. Всите дозволителни наказания принадлежатъ на учительѣтъ, отсамъ оставянето безъ трапеза, привременното отлучение отъ школото и совършенното изгнание; двете пѣрви трябва да се извършватъ со заповедта на главніѣтъ учитель, а последното — съ решеніето на смесеніѣтъ советъ. Възможните поплаки на родителите отъ жестокостта на учительѣтъ мож' да ставатъ само въ Смесеніѣтъ советъ и то, безъ да знаятъ за това дѣцата имъ; въ противенъ случай поплаката не само да не се уваже,

но и да се предупредят за напредъ съ парично наказание, откако се направатъ предварително две-три забелязвания. Доказаните погрешки на учителѣтъ трябва да се изобличаватъ само отъ главніѣтъ учителъ и то помежду четири очи; иначе авторитетѣтъ на учителѣтъ трябва да пострада. Никогашъ да не остане неудовлетворенъ дълбоко, но несправедливо доказаніѣтъ учителъ отъ някои родители. Найпосле учителите, както и нѣхните началници длѣжни сѣ, да се обхождатъ со всякого *човѣшки* въ найширокъ смисълъ на тая дума; да не оставятъ работите си никогашъ въ противоречіе со обученіето и отхраната, които они обработватъ въ школото; со една дума, да сѣ подражателенъ угледъ за другите.

11., *Вода за піеніе.*

Добра вода за піеніе е за здравіето твърде съществено нѣщо. Зарадъ това во всяко школо трябва да има една достѣпна и чиста тулумба или, още по-добре, чешма, която ще дава на учениците чиста, лека и хладна вода за піеніе. Гдѣ не мож' да се изкопа бунаръ или да се проведе вода за чешма, тамо е нужна поне една голямка и всякогашъ покріена каца, която ще се пѣлне всяка заранъ съ здрава вода.

12., *Заходниците.*

Они се намиратъ далеко отъ школското здание и на такво место, гдето лесно мож' да се надзиратъ. Они трябва да са отдвоени за всяки полъ и, колку е възможно, да ся ясни и вятренни. На 20—25 ученика се брое едно место, а за учелите има от-

дялни сгради. Подъ никакви обстоятелства заходниците не бива да сѣ въ дупка и безъ гиризъ, въ който дѣжделивата вода, както и катавечерното плакненіе отъ служительствъ, ще вкарва собраната въ нихъ нечистота.

За момчетата трябва да има отдѣлни *мочници*, които сѣ, колку трябва, издигнати отъ землището и снабдени отпредъ съ наклонна дѣска, която ще варде позете на децата отъ оскверненіе. Зидѣтъ, до гдето мочката пѣрска, да е измазанъ съ люкюмъ и да се плакне всяка вечеръ съ вода, която, както и мочката, трябва презъ особенъ гиризъ да отива въ заходниците, за да ги измива. Понеже мочниците, както и заходниците, ще работатъ во едно време въ паузите, зарадъ това за всяки 15—20 ученика се брое *единъ* мочникъ. Дѣжината имъ ще зависи отъ бройствъ на учениците, а ширината имъ ще бѣде околу 0,70 м. Вратата ще поченватъ 0,50 м. надъ душемото и ще иматъ висина отъ 0,75 м., и това ще даде възможностъ да се виждатъ отъвжнѣ долните свивки на коляното и рамената.

13., *Още някои предувардваня.*

Като казахме погоре за поврежданіето на очите отъ негодното влизане на слънчевите зраци въ классната соба, трябва тука да прибавиме още и това, чи за отбѣгване на късогледността е необходимо, да сѣ напечатени учебниците со едѣръ шрифтъ и на чиста и бяла хартия. Не можеме тука да не благодариме на Г. Г. Хр. Данова и Д. В. Манчова, които отъ някое време почнаха да не жалятъ жертвите, само да удовлетворатъ това искане на Хигиената.

Не рядко се срящатъ по нашите школи деца, които често страдатъ отъ *очеболие, гърдоболіе, главоболіе и носно кървотечение*. Разумніѣтъ учителъ ще дава на таки деца споредъ нуждата улесненія въ лекціите и временни отпущенія, за да дойде мярата на напруганіето споредъ силата на телесните качества. Колку голяма добрина би било, кога би нашите общини издържавале по единъ искусенъ лекаръ и поставиле би му по една отъ найглавните обязанности почестичкото посещение и нагледаніе на учениците!

Колкуто до тѣа деца, които страдатъ отъ *краса, сиваница* и други заразителни болести, то они не трябва да се прибиратъ въ школото, додето не оздравеятъ и не се изчистатъ добре отъ болестта си: въ противенъ случай ще се заразатъ отъ нѣхъ и остатните здрави ученици.

IX.

ШКОЛСКАТА ВЛАСТЪ.

Въ новото време почти е признано въ дума и работа, чи школите сѣ отвише важни органи на човешкото и държавното развитіе и усовършенствование, щото да мож' да се управляватъ они отъ власти, които не знаятъ за това нищо, отсемъ външното. Кога една държава не мож' да поддържа отдално министерство на просветата и кога онова не е захваната презкупъ отъ мъжѣ, които разбиратъ отъ тая работа, тогай во основното правило е многу нящо ве-

че изгубено. Обаче още не сѣ найвисоките държавни власти, въ които трябва школската работа да бѣде абсолютно застъпена, кога тамо въ хармоническа свѣрзка се управляватъ всите елементи на просветата и благосостоянието на народѣтъ. Зарадъ това е потрѣбно съществуването на една отдѣлна *школска властъ*, въ която школската работа, ще намира свой постояненъ застъпникъ, обаче и свой постояненъ надзирателъ; защото само такво начальство е въ состояніе, да обсежда педагогическите работи и да избира средствата за тяхното унапредване. Тая благотворна истина узна и нашето Славно Правителство. Ако и да има оно отдавна време наредено, както и въ другите европейски държави, отдѣлно министерство на просветата, всепакъ на поразбудените и пѣзначителните народности, които се намиратъ подъ власта му, даде со свойѣтъ знаменитъ Хаттихумаюмъ правото, да си иматъ помежду другото и свои школки власти, които, като гранки на общото министерство на просветата, да радатъ за напредокѣтъ си въ просветата и нравствеността. Издаденіѣтъ на 28-ми Февруаріа 1870 г. ферманъ, който веднѣжъ за всякоганъ рещи нашата многугодишна распра со гърчката патріаршіа, подарѣ и на нашата забравена до скоро време народностъ това право съ тѣа думи; „*всякогашното ми найгласно желаніе е, щото всите жители и мои вѣрни подданици да содействуватъ, до колку имъ соотговаря, въ непрестайно полагаеми отъ насъ стараня за достиганіе на благоденствието и благополучіето на държавата и за напредокѣтъ на цивилизаціата*“ Нашіѣтъ народъ еъ голяма възторженостъ дочека тѣа колку високи, толку

и благотворни за него думи и, безъ да си губе времето, изпратѣ своите представители въ Цариградъ, които и туриха въ дѣйствиѣ голямото желаніе на свойѣтъ Царъ — Баща, като составиха органически *Уставъ* за независимото управление на църквата и школите ни. За жалъ е само, дето въ тоя *Уставъ* малку и ътстрана се задира управленіето на школите, тогавъ когато доста нашироко и ясно се говоре за управленіето на църквата. Но предполагайке, чи тоя предметъ се е оставилъ за подирно разсѣждане, не ще да бѣде излишно, ако преставеме тука единъ проектъ на школското управление у насъ.

Найгорната школска властъ ще бѣде въ рѣцете на *Светскіѣтъ советъ*, а найдолната — въ рѣцете на *смесените совети* по градищата. Помежду нихъ ще има единъ посредникъ, и това е *школскіѣтъ инспекторъ*, който ще пребивава въ централніѣтъ градъ на всяка епархія. Нека опредѣлеме сега длѣжностите имъ.

1. *Светскіѣтъ Советъ.*

На тоя найгоренъ школски советъ, членовете на който всякогашъ трябва да се избиратъ измежду найучените и найспособните мѣжне, а найдобре измежду *дѣйствующите* инспектори, се препорѣчватъ всите работи, които се отнасятъ до напредокѣтъ на обученіето и отхраната. След. на него приличе 1., главніѣтъ гласъ при поставяніето и произвожданіето на главните и другите учители на всякъде по Екзархіата, за где какви трябваъ, както и при опредѣляваніето на платата имъ, която има да се разхвърля съ помощта на Екзархѣтъ по всите жители

на нахѣтата или, ако е овая слаба, на цяла епархѣа, гдето они работатъ; 2., онъ определява платата на инспекторите, която ще се разхвърля такожде по цяла епархѣа и ще се издава отъ местнѣхъ сандѣхъ, както и платата на учителите; 3., отъ него излизатъ школскѣе заповѣди, на които проводникѣхъ е инспекторѣхъ; 4., онъ одобрява и налага рѣшенѣята на *инспекторскѣхъ соборѣхъ* относително до работите на общото народно образование; 5., веднѣхъшъ, или колку пѣхти бѣде нужно, въ годинната ще свѣква онъ при себе всѣте действующи инспектори и други учени мѣхъже на соборѣхъ, отъ рѣшенѣята на който ще очѣква рѣководство за школскѣе работи; 6., неговите повѣрени има да изпитватъ по високите учебни заведения, които ще се поддѣржватъ непосредствено отъ екзархискѣхъ сандѣхъ, и да нагледатъ нѣхните матуритетни изпитанѣя; 7., онъ не остава безъ свой надзоръ и инспекторите, за да не станатъ нерадливи и да действуватъ въ хармонически духъ; 8., най-после онъ ще избира измежду найспособните нѣх учени мѣхъже инспектори и, зада вѣатъ овѣа по голема сила и значение въ работата си, ще имъ издействува чрезъ Екзархѣхъ потвѣрждение отъ Правителството.

2. *Местнѣхъ Смесенъ Советъ.*

Покрай редовните си членове, които ще се избиратъ споредъ уставѣхъ измежду найдостойните стопани, духовни и светски, въ тоя советъ, когато се отворе дума само за чисто школски работи, ще присѣхътствува, като подпредседателъ, и главнѣхъ учитель или, въ неговото отсѣхъствие, някой отъ другите по способни учители. Така бѣдейки составекъ,

тоя советъ, въ кръгътъ на който ще влизатъ всите народни школи въ нахіата, 1., приема препорѣчените отъ горната властъ главніѣтъ и другите учители, и редовно имъ издава платата; 2., хвале се или се жале предъ инспекторѣтъ върху някого отъ учителите, които сѣ заслужиле това съ поведеніето си; 3., като оставя совсема на главніѣтъ учитель, да вникнува въ частното на обученіето, онъ отъ своя страна се гриже и набавя всичко, що е потрібно за подвластните му школи, народното читалище и учителското; 4., взима мярки къмъ родителите, за да проваждатъ децата си въ школо, и подъ неговіѣтъ надзоръ и наказателна сила стоятъ всите ученици при всите случайности вѣнъ отъ дома и школото. Тая своя длѣжностъ местніѣтъ Смесенъ Советъ за селските школи ще разделява со старешинскіѣтъ советъ на това село, гдѣ се намира школото. 5., Смесеніѣтъ Советъ издава и подпечатва школските свидетелства на учениците, които сѣ свършили курсѣтъ на обученіето въ народното школо; 6., найпосле онъ поднася на Инспекторѣтъ подробна смятка за напредокѣтъ и изпитанята на школите.

Тука е потрібно, да се каже нящо и за нуждата, да има по единъ *главенъ учитель*, за длѣжностите и качествата му. Кога не би имало такво лице, което би застъпвало инспекторѣтъ относително до отхраната и обученіето на децата въ местните школи, тогай би се явиле многу неща, които ще побъркатъ силно напредокѣтъ на школската работа. Найнапредъ не би имало, кой да върве подиръ добросовестното изпълнение на учителските длѣжности; защото народѣтъ самъ не е въ состояние, да правѣ потѣжно разлика по между потрібното и непотрібното, по-

лезното и щетното. Преко това распрата помежду самите учители била би неизбежно следствие, и често би правила доста необходима разправата на погорната школска властъ. И найдолнижтъ учителъ би билъ убеденъ, чи онъ добре действува во всичко, и причините на всите ненапредоци би търсилъ вънъ отъ себе. Тогай би престанало всякакво радение за нататашното свое образование у помногуюте учители. Само близостта на единъ зрялъ мъжъ, който има право, да нѣ советва, а и да нѣ руга, ограничава високоуміето на мнозина и ги принуждава къмъ самоизпитаніе. И така главенъ учителъ е крайно необходимъ за всяко народно школо.

Онъ е *длъженъ*, 1., да гледа строго надъ изпълняваніето на предписанята, които му се налагатъ отъ погорната школска властъ, относително до отхраната и обученіето; 2., да узнава нуждите на школите и читалищата, и да ги представя въ Смесеніжтъ Советъ за предметъ на разсѣждаване; 3., веднѣжъ въ месецъжтъ да повиква при себе всите учители и учителки на *школски советъ*.

Всите *качества*, които иска педагогіата отъ единъ простъ учителъ, трябва, разумява се, да се искатъ въ погolemъ стѣпенъ отъ главніжтъ учителъ. Зарадъ това трябва онъ да се избира измежду тѣа учители, които съ теоретическите и практическите си познания надминуватъ обикновените народни учители. Единъ такъвъ мъжъ трябва предъ всичко да соединява въ себеси характеристическите качества на единъ векознающъ човекъ со строгостта на единъ игуменъ; защото всичко се пита отъ него и за всичко се зима огледало отъ него. Не бива да е отвише старъ, защото иначе ще му сѣ кѣси енергіа и бодростъ;

обаче да не е и отвише младъ, защото тогай ще бѣде скуденъ отъ предпазливостъ и природенъ авторитетъ.

Това звание, разумява се, ще бѣде свързано со едно лице на едно место само до тогай, додето отговаря онъ на него; все пакъ трябва да се знае, чи иѣсовременото траене на единъ главенъ учитель не ще да му даде, да се издигне до необходимѣтъ авторитетъ и ще лише цялъ школски животъ отъ необходимата непоклатностъ. Това струва и за останите учители, които почти ката година тѣрсатъ ново место, по причина на безнаказанната своеволностъ и несообразителностъ на досегашните ни „градоначалници“.

3., Школскѣтъ инспекторъ.

Що е главнѣтъ учитель по отношение къмъ школите на градътъ и селата му въ малъкъ обемъ, това е инспекторътъ по отношение къмъ народните школи на цяла епархѣа въ голямъ обемъ. Разликата е само въ това, чи пѣрвѣтъ, покрай работите на надзирателството, се занимава още и со обученето на учениците отъ горнѣтъ класъ, тогай-когато последнѣтъ вѣнъ отъ часовете на управленето длѣженъ е, колку може повече, да работи на сѣвсема сироманското ни книжевно поле. И така школскѣтъ инспекторъ има длѣжностъ, 1., да преглядва често всите епархѣески школи, за да се запознае со всите нѣхми потребноети и свойствености, а да даде потребните забележки и наставления, гдето трябва; 2., водиръ свършокътъ на школската година да представя на Светскѣтъ Советъ обща смятка за еостоянето на подвластните му школи; 3., да определява

учители и да отваря народни школи за гдето трябва, разумява се, со одобрението на реченіѣтъ советъ; 4., веднѣшъ въ годината да свиква въ местопребивалището си всите *главни* учители на *учителски соборъ*, важните изработвания на който въ свое време има да представя на *инспекторскіѣтъ* соборъ.

Както вижда читательѣтъ, школското инспекторство е отвише тежка длѣжностъ. Никой не мож' да се облича съ това звание, ако не се е приготвилъ добре за него, след. ако не е свършилъ курсъ въ някое високо учебно заведение. Преко това оно иска юношеска свежестъ, любовъ къмъ работата и многостранна прозорливостъ. Подъ никакви обстоятелства не бива оно да се брое за меко шилте, за еѣтинъ постъ. Школскіѣтъ инспекторъ да е душа на свойѣтъ учебенъ окръгъ, безъ всякакви задирки и претурки за малки неща да носе единство и организація во всите заведения, които сѣ поверени на неговото покровителство. Онъ да е пріателъ и образецъ на учителите, не помалку и на местните смесени совети. Неговото присѣствіе да е денъ на весели и пріатни усящаня, обаче никогашъ безъ наставленя. Това ще бѣде възможно и действително, когато би нѣ добило основателно педагогическо приготвление за всичко, което е назначено да действува върху младите умове.

X.

УЧЕНИТЕ СОБРАНИЯ.

Една отъ найглавните причини на оная бѣркотіа, която влада почти на всякъде въ нашите школи

и не дава на народното ни образование да върве съ твърда стъпка на напредъ, е и *самотата* на учителите, която у послабите отъ нихъ хране самонадеяността, у поспособните — гордостъ и високомярностъ, а у помногуюто-леностъ и немарливостъ, и зарадъ това някои отъ учителите вече почнаха да се сбиратъ на едно место по вакансіите и да праватъ *учебни собрания*, подражавайки на „учителските конференции“ въ западна Европа. За жалъ е само, дето направените до сега опити, колку и да излизаха отъ голяма ужещеностъ къмъ работата, всепакъ, немогоха да изработатъ почти нищо цяло и здраво за школската работностъ. Пóглавната причина на тая безуспешностъ е, мислеме, това, дето ни повиканите, нито повикателите знаеха, защо се собиратъ и щó трябва да се върше, не бидейки изяснена добре задачата на народното школо. Читателѣтъ, надяваме се, разбралъ е до сега тая задача; зарадъ това не ще да бѣде излишно, ако кажеме тука няколко думи за работността на тѣа собрания, които споредъ нуждите ни трябва да сѣ отъ три вида: 1., *школски советъ*, 2., *учителски соборъ* и 3., *инспекторски соборъ*.

1. Школскіѣтъ Советъ.

За да се спомогнатъ учителите въ разумяването на високото си звание и во обработването на здраво, напредочно обучение, найсилно средство е собирането имъ на едно место. Зарадъ това главніѣтъ учитель дълженъ е, да държе всяки месецъ *школски совети* со всите учители и учителки отъ градѣтъ и селата му. Они ще бѣдатъ отъ два вида: *теоретически* и *практически*.

а., *Теоретическите* совети ще се държатъ въ собата на учителското читалище, а Смесеніѣтъ советъ съ време се е постаралъ, да набаве за това читалище по̀добрите журна́ли и сочинения отъ нашата и чуждите книжевности, които говорятъ вообще за науката, а найвише за отхраната и обученіето, и които не всяки учителъ можъ да си набаве. Тѣа совети иматъ за целъ, да дадатъ на учителите вразумително понятіе за школската задача, за отхраната и за управляваніето на дисциплината, и прозорливостъ за обработваніето на целесообразно и напредочно обучение. Зарадъ това тука има да се разправа за методическото постѣпваніе во всяки обучителенъ предметъ отдѣлно, а найвише въ тоя, въ който всите учители или някои отъ нѣхъ още куцатъ и няматъ добро познание, на пр. *първото обучение въ читаніето и пишеніето, соединенното предметно и языкознателно обучение, обработваніето и употребяваніето на уведената читанка, прилаганіето на светознателното обучение, кжмъ читанката, свжрзваніето на читаніето, пишеніето, пееніето съ предметно обучение, цялостното обработваніе на языкознаніето, свжрзваніето на обученіето со упражненіето, разликата помежду обученіето и изпитаніето.* За да бждатъ советите плодови́ти, трябва въ нѣхъ да се разговаря едностайно за такви предмети, за които споредъ направените въ школото опити се показва особена нужда да се даде наставленіе и ржководство. Кога въ теченіето на годината само *шестъ* такви совети има да се държатъ, тогай работата се ограничава съ това, отъ което всяки учителъ има найвише нужда за практиката на своето школо.

Само се разумява тука, чи учителите, споредъ

посочването на главніѣтъ учитель, трябва да взиматъ отъ читалището и да прочитватъ дома необходимите книги за нѣхното усовѣршенствование. Що се касае до домашното прочитване, потрѣбно е да се забележе, чи не трябва да се чита, както праватъ някои, само съ тая или оная книга, но трябва да се праватъ изводи и бележки, и подиръ да се мисле надъ нѣхъ. Само съ тоя начинъ мож' да се добиватъ понятіа, които развиватъ умѣтъ и разширяватъ умственіѣтъ хоризонтъ. За да се увере, занимаватъ ли се дома учителите и добре ли се занимаватъ, главніѣтъ учитель ще ги накарва понякогашъ да разкажатъ съдържаніето на прочитаната книга, или да представятъ и прочитатъ изработвания върху някои задачи, или да имъ привързатъ нататашни разяснения.

6., *Практическите* совети се държатъ само въ школото. За нѣхъ се определяватъ децата само на това школо, въ което става собраніето. Отъ назначените за тая работа отдални учители се държатъ 2—3 пробни лекціи и се разговаря за нѣхъ подиръ пуцаніето на децата. Тѣа совети се туратъ во отношение къмъ теоретическите така, щото пробните лекціи да се яватъ като опити и изпълненя на приетите учебни ходове и ръководства, и овѣа отново чрезъ нѣхъ да станатъ наглядни и вразумителни. Найнапредъ ще праватъ опити найспособните учители и подиръ нѣхъ послабите, които трябва да покажатъ, да ли сѣ разумеле направеното преди нѣхъ. Правилно задаване питаня, прозирно и ясно развиване, скудна подпорка отъ страната на учительѣтъ, водене на учениците къмъ самоработностъ, добро умение и твърди резултати трябва тука найвише да стоятъ предъ очи. Предобучава се именно въ такви

ура

предмети и партіи, въ които мнозина учители не работатъ добре.

Всѣте учители и учителки сѣ длѣжни, да при-
сѣтствуватъ на школските совети. Въ противенъ слу-
чай извиненія трябва да се представятъ со време.
Приближеніето и на двата пола ще даде место на
полезни сравненія и ще возбуди плодовито надваря-
ние. Собраніята ставатъ во времето на обучителните
лекціи. За всяко собрание се воде бележникъ, въ
който ще се записватъ разтѣрсваните предмети, а
на крайѣтъ ще се подписватъ всѣте учители и учи-
телки, и ще се завършва съ подписѣтъ на главніѣтъ
учителъ. Това ще става, за да се убѣде инспекторѣтъ
во времето на ревизіите, до колку сѣ турени въ ра-
бота пріетите определения и предписанія.

Ако самъ согляда някоя неправилностъ, неце-
лесообразностъ на увѣдената вече школска работ-
ностъ, или му посочатъ на нея другите учители,
главніѣтъ учителъ трябва да я забележе отдѣлно и
да сравне всѣте изказани мненія и разсѣжденія на
учителите върху нея, за да ги предложи подиръ на
учителскіѣтъ соборъ на ново претѣрване.

2. *Учителскіѣтъ соборъ.*

Во времето на вакансіите, всяки школски ин-
спекторъ е длѣженъ да свиква на соборъ во своето
место всѣте главни учители отъ свойѣтъ учебенъ
окрѣгъ. Засѣданіята ще се отварятъ отъ инспекто-
рѣтъ 2—3 пѣти въ седмицата, и то само преди
пладне и не едно по́друго, за да има време всяки отъ
членовете на соборѣтъ, да размисле на́само надъ
това, що се е говорило въ нихъ. Въ найнапредното

заседание инспекторѣтъ ще даде устна лекція върху някое питаніе отъ педагогіата, на което е обѣрнала вниманіето му книжевността или работността на подвластните му школи. Лекціите на инспекторѣтъ трябва всякогашъ да се свѣршватъ съ практически заключенія. На подирното заседание всяки главенъ учителъ преднася тая лекція, составена споредъ своите бележки, за да може инспекторѣтъ во едно бѣдѣще заседание да представи обмислено критиката имъ. Подиръ всяка критическа лекція инспекторѣтъ ще извиква мненіето и разсѣжденіето на всяки членъ върху говореното, за да може предметѣтъ да се разгледа отъ всите страни и да стане ясенъ на всякого. Тука собствените разсѣжденія лесно мож' да бѣдатъ отвише пропружени и прекалени, ако инспекторѣтъ не ги умерява и оправя така, щото они да излизатъ силно поучителни и възбудителни. А и инспекторѣтъ, като председателъ, многу ще погреше, ако би да иска во всичко самъ да говори и да разпня своята мѣдростъ.

И тука мож' да се праватъ пробни лекціи, когато се виде за потрѣбно, да се докаже на опитъ поправката на някоя неправилностъ, нецелесообразностъ въ школската работностъ, която е разтресвана въ предишните заседания. Тѣа пробни лекціи ще се даватъ отъ тогова, който е доказалъ необходимостта на някоя поправка.

Подиръ всяко заседание ще се записва во особенъ за тая работа бележникъ поглавното и поважното на претѣрсуванята. При свѣршокѣтъ на заседанията ще се прегледатъ отново всите бележки и, като се пречистатъ, ще се сведатъ во единъ резултатъ, който ще се запише отново въ бележникѣтъ и под-

пише отъ всите членове на соборѣтъ, за да се представе на бъдѣщѣтъ инспекторски соборъ отъ инспекторѣтъ.

3. Инспекторскіѣтъ соборъ.

Задачата на тоя соборъ е вече ясна отъ горекананото, но пакъ нека кажеме две думи и за него.

Въ назначеното отъ Светскіѣтъ Советъ време собиратъ се всите школки инспектори и други учени мъже, духовни и светски, въ столнината на Екзархѣтъ. На своите заседания, въ които ще председателствува поверенніѣтъ на Светскіѣтъ Советъ, они сѣ натоварени да разсѣждаватъ найзрело надъ всичко, което се отнася до унапредваніето на цялъ народъ въ просветата и нравствеността, со една дума, въ цивилизаціата, водейки се всяки отъ последните решения на учительскіѣтъ соборъ, както и отъ собствените длѣговремени размишления. Въ тоя соборъ след. ще се пресѣжда и определява составѣтъ, програмите, учебниците, дисциплината и матеріалните средства на всите редовни и *нередовни* (неделните школи и женските седянки), горни и долни*) учебни заведения, както и урядбата на всите учебни собрания, и ще дава мнение за издаваніето на потрѣбните журналы и книги. Онъ ще бѣде ръководителѣтъ на

*) Тука не казваме: *духовни* и *светски*, защото днеска напредокѣтъ на цивилизаціата иска, да иматъ духовните и светските лица еднаква отхрана и еднакво образование. Това найвише важе за свещениците и народните учители, които почти еднакво и равномерно трябва да познаватъ потрѣбностите и условіата на градскіѣтъ и селскіѣтъ животъ. Споредъ това сега-за-сега у насъ найголяма нужда е, да се пораде за отваряніето на три *средни* учебни заведения (едно за Бѣлгаріа, друго за Македоніа, трето за Тракіа), които

Светскіѣтъ Советъ въ работите на общото народно образование, и зарадъ това резултатите на своите соразмишления ще поднася на него за одобрение и потвърждение.

Кога школскіѣтъ советъ трябва да служи за школо на народните учители, (а учителскіѣтъ соборъ — за изворъ, отъ гдето главните учители) ще църпатъ совети, ревностъ, насърдчване, подпорка и общностъ на школските начала, въ сѣщото време инспекторскіѣтъ соборъ трябва да даде на всяки практически умъ удобенъ случай, за да изкаже въ пѣширокъ и пѣвисокъ кръгъ своите погледи и въззрения, и съ тоя начинъ да не оставе, да се вмѣкне някое злоупотребление, някоя неправилностъ въ развитіето на нашіѣтъ народъ во всите негови пластове.

К р а й .

ще взиматъ ученици отъ народните школи и въ които трябва да се обучава това, що е потрѣбно за единъ добъръ свещеникъ, добъръ народенъ учитель и добъръ земеделецъ. Но програмата на тѣа учебни заведения трябва да се начерта така, щото они, покрай специалната си задача, пакъ да служатъ като алка помежду народното школо и някое пѣвисоко учебно заведение, което би могло да се яве относле и характерѣтъ на което трябва да бѣде пакъ духовно-светски.

СОДЪРЖАНИЕ.

	Стр.
Предговоръ	
ШКОЛСКА ПЕДАГОГИА.	
Уводъ.....	1
ОБЩА МЕТОДИКА.	
I. Цѣлта на народошколското обучение сж прозорливостта и упражнението, и чрезъ нихъ отхраната....	3
1. Како се добива прозорливостта чрезъ предметното обучение	—
2. Како се добива прозорливостта чрезъ упражнението...	9
3. Како трябва да се действува върху отхраната чрезъ прозорливостта и упражнението!.....	13
а., чрезъ прозорливостта	—
б., „ упражнението	18
в., Всичкиѣтъ школски животъ трябва непосредствено да произвожда върху учениците отхранително вліане....	20
г., Всичкото обучение трябва да праве ученикѣтъ енергиченъ	22
II. Всяко обучение трябва да е наглядно.....	26
1. Навсякъде, где е необходимо за разумяването на содържаніето, да се употребляватъ наглядни средства..	28
2. Наглядността трябва да изостре умѣтъ на ученикѣтъ за добро улавяне.....	31
3. Многу наглядности мож' да се добіатъ и произведатъ само со ухото	32
4. Содържаніето на обученіето трябва да е наглядно....	35
5. И разумяването на содържаніето трябва да става наглядно	40
III. Всяко обучение трябва да упражнява учениците въ мисленіето	41
1. Основаніе	—

	Стр.
11. Вода за пієнє	152
12. Заходниціте	—
13. Още някои предувардваня	153
IX. <i>Школската властъ</i>	154
1. Светскіѣтъ советъ	156
2. Местніѣтъ смесенъ советъ	157
3. <u>Школскіѣтъ инспекторъ</u>	160
X. <i>Учениите собраня</i>	161
1. Школскіѣтъ советъ	162
2. Учителскіѣтъ соборъ	165
3. Инспекторскіѣтъ соборъ	167
